

EESTI NSV TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЁНЫЕ ЗАПИСКИ ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

FILOLOOGILISED TEADUSED

3

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

NÕUKOGUDE SOOME-UGRI TEADUSED

6

СОВЕТСКОЕ ФИННОУГРОВЕДЕНИЕ

P. ARISTE

FONEETILISI PROBLEEME EESTI KEELE ALALT

С Р Е З Ю М Е:

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА



RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“

EESTI NSV TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOI TOIMETISED
УЧЁНЫЕ ЗАПИСКИ ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

FILOLOOGILISED TEADUSED

3

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

NÕUKOGUDE SOOME-UGRI TEADUSED

6

СОВЕТСКОЕ ФИННОУГРОВЕДЕНИЕ

P. ARISTE

FONEETILISI PROBLEEME EESTI KEELE ALALT

С Р Е З Ю М Е:

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА



RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“

TARTU, 1947

TRÜ SOOME-UGRI KEELTE KATEEDER.

JUHATAJA: prof. dr. P. ARISTE.

„TOIMETISTE“ KOLLEEGIUM: dots. E. TALVIK, prof. A. VALDES,
prof. K. ORVIKU, dots. A. VASSAR, prof. J. TEHVER, dots. A. MUUGA.
PEATOIMETAJA: dots. K. TAEV. TOIMETAJA: dots. R. KLEIS.

I. Eesti keele kvantiteediküsimusi.

1. Eesti kvantiteedisüsteemi arenemisest.

Tänapäeva foneetikakirjanduses nimetatakse eesti keelt kvantiteedikeeleks. Kvantiteedikeeleks nimetatakse eesti keelt sellepärast, et selles keeles on oluliseks keskseks nähtuseks kvantiteet, millest sõltub õige tähtsaid keeleelu eneseavaldusi, nagu tsentralisatsioon, emfatiseerimine, kõnemeloodia, murdeti häälikute kvaliteet jne. Käesolevas ühenduses tahetakse peatuda lühidalt sellel, kui vana on meie keele praegune keeruline kvantiteedisüsteem ja kuidas see on arenenud.

Eesti keele kvantiteedisüsteemi vanust ja arengut on soome-ugri keeleteaduses puudutatud väga mitme autori poolt. Siinkohal peatume lühemalt vaid kahel autoril, kes esindavad ühtlasi kaht teineteisest erinevat seisukohta. Mõeldud on E. N. Setälä't ja Bj. Collinder'it. Oma teoses „Über quantitätswechsel im finnisch-ugrischen“ (Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XIV, 3) on Setälä näidanud, et eesti kvantiteedisüsteem ulatub tagasi algsoome ja isegi soome-ugri aega. Selle uurija arvates on siis väga vanad meie keele praegused kvantiteedisuhted *leŋg:leŋgä, raŋd:raŋnä, laev:laevä, ilm:ilmä, peld:pellä, vakka:vakkä, äv:ävä, 'lõng:lõnga, rand:ranna, laev:laeva, ilm:ilma, põld:põllu, vakka:vaka, haav:haava*. Oma uurimuse kokkuvõttes ütleb autor peamiselt eesti ja lapi keele põhjal, et soome-ugri algkeeles on pidanud kehtima järgmised kvantiteedireeglid: 1) tugeva ja nõrga astme vaheldus, mis kuulub soome-ugri aega; 2) tugev aste esines rõhulistes, nõrk rõhututes asendites; 3) tugeva ja nõrga astme vaheldus oli üldse vaheldus pikema (tugevama) ja lühema (nõrgema) hääliku vahel (pikk sonant vaheldus poolpikaga, poolpikk lühikesega, samuti pikem konsonant lühemaga ja teatud juhtudel helitu sulg- või sisihäälik vastava helilise ahtushäälikuga). Setälä arvamus eesti keele kvantiteedi vanadusest on leidnud ohtrasti pooldajaid, kes omalt poolt on toonud lisatõendeid tema oletustele. Setälä suunas töötanud teadusmeestest mainitagu siin Fr. Äimä't, kes on mõnes suhtes läinud kaugemalegi meie kvantiteedisüsteemi vanaduse suhtes kui suurmeister Setälä. Äimä on Tütar-saare soome murde kohta käivas uurimuses „Äänneopillinen tutkimus

Tytärsaaren murteesta" (Suomi IV 1, 1901) konstrueerinud selle murde vanema kuju kohta süsteemi, mille järgi oleksid murde mitmesugused gemineerumisnähtused õige vanad ning kajastaksid omaaegseid kvantiteedisuhteid. Nõnda arvab Äimä, et Tütarsaare murdes on olnud varemalt järgmine paradigma: **källa : *kalàn : *källä : *kalät* jne. Äimä vaadetest lähtudes oleks õige vana ka lõuna-eesti omapärane geminatsioon: *kalà : kallà : kallä*.

Setälä arvamustele on järsult vastu astunud Upsala soome-ugri keelte uurijad, s. o. K. B. Wiklund ja eriti tema õpilane Bj. Collinder. Viimane on pühendanud küsimusele oma väitekirja „Über den finnisch-lappischen quantitätswechsel“ (Uppsala 1929). Põhjalikult küsimust käsitledes on autor jõudnud järgmisele otsusele: „Eesti keel ei paku mingit ligikaudselt kindlat positiivset tuge oletusele, et algsoomes on olnud selletüübiline astmevaheldus **källa : *kalàn, *mùšta : *mustàn, *kärri : *kàrèn*; selle-eest viitavad eesti suhted suurema tõenäosusega algsoome astmevaheldusele *ss : šš, ll : ll, rr : řr, mm : ěm, nn : ñn, vv : ťv, jj : ĵj* (võimalikult *šš : šš* jne.).“

Collinder arvab, et eesti kvantiteedivahelduse juhtumeid nagu *musta : muštà* või lõuna-eesti *källä : kalà, paittä : papà* peab seletatama eesti keele enese kvantiteediseadustega. Collinderi poolt püstitatud eesti kvantiteediseadused on järgmised:

1. Kui kahe- või kolmesilbises sõnas on üks silp kadunud, on pikas tüvesilbis toimunud asepikeendus sel juhul, kui apokoobi kaudu silpide arv pole teise suletud silbi järel redutseerunud. Samuti on toimunud asepikeendus pikas tüvesilbis neis sõnades, millel on olnud enam kui kolm silpi, kui teine silp on kadunud või kui teine ja kolmas silp on üheks silbiks kokku sulanud (näit. *neudmine* 'nõudmine' = soome *noutaminen*). Lõuna-eesti murdeis on asepikeendus võinud toimuda ka lahtises silbis (geminatsioon).

2. Eesti ülipikendust, näit. *rukkip* 'rukkid', lõuna-eesti *vehned* 'vened, paadid', võib seletada *h* metateesiga.

3. Eesti keeles esineb kahesilbistes sõnades, olgu need sõnad kas algupäraselt kahesilbised või kolmesilbistest kahesilbisteks muutunud, mõnel määral vastupidist proportsiooni tüvesilbi ja teise silbi vokaali vältuse vahel,

Algsoomes on pidanud kõik kaashäälikud teise kaashääliku ees olema lühikesed. Soome keeles on tüvesilbis, mis koosnes lühikesest vokaalist ja kahest lühikesest kaashäälikust, esimene kaashäälik pikenenud poolpikaks, näit. **musta > musta, *mustat > mustat, *tarkat > tarkat*.

Seega siis näeme, et Collinderi arvamuse järgi ei põlvne eesti keele kvantiteedisuhted soome-ugri algkeelest ega ka läänemere-soome algkeelest, vaid on arenenud eesti keeles eneses. Praeguste kvantiteedisuhte tekkimiseks on Collinderi arvates olnud tõukeks sise- ja lõppkadu. Nüüdne eesti keele kvantiteet oleks hiline nähtus, mis osalt asepikeendusena on võinud kehtivusele pääseda alles pärast seda, kui olid toimunud mitmesugused apokoopilised ja sünkoopilised nähtused.

Allakirjutanu on ses suhtes Collinderiga ühel arvamusel, et eesti keele praegune kvantiteedisüsteem ei ole pärit juba soome-ugri või tingimata algsoome varasest ajast. Aga sellega ei taha allakirjutanu leppida, et nüüdne kvantiteedisüsteem oleks hakanud arenema alles pärast seda, kui oli toimunud sise- ja lõppkadu. Just vastupidi, allakirjutanu kaldub arvamusele, et sise- ja lõppkadu on eesti keeles toimunud kvantiteedisüsteemi arengu tulemusena.

Selle kohta ollakse enam-vähem üldiselt ühel arvamusel, et juba läänemere-soome lähtekeeles on olnud sulghäälikutel astmevaheldus ja nimelt nõnda, et järgneva kinnise silbi puhul on esimese ja teise silbi piiril olev sulghäälik olnud nõrgem kui siis, kui järgnev silp on olnud lahtine. Järelikult arvatakse olevat olnud **vakka:***vaĳkan* 'vakk:vaka', **seppä:***seppän* 'sepp:sepa', **vottaĳak:***voĳtan* 'võtta:võtan'. Sulghäälikute lähtudes on samasugused kvantiteedisuhted siirdunud ka muudele konsonantidele, nagu **onni:***oĳnen* 'õnn:õnne', **talla:***tallat* 'tald:tal-lad', ja konsonantide ühenditele — **metsä:***meĳsän* 'mets:metsa', **valta:***valĳän* 'vald:valla', **lintu:***liĳdun* 'lind:linnu', vokaalidele — **hävä:***hävän* 'haav:haava' ning diftongidele — **laulu:***laulun* 'laul:laulu'. Praegune eesti keel pakub häid näiteid sellest, kuidas mitmed kvantiteedi- ja kvaliteedisuhted on tekkinud selle tõttu, et keele fonoloogia on tahtnud opositsiooni suurendada ning aredamaks teha. Vt. selle kohta muide allakirjutanu „Hiiu murrete häälikud“, lk. 71, 141 jne. Pole võimatu arvata, et see tendents oli olemas juba vanalgi ajal. Esitatud näidetes on aja jooksul üksteisest üha enam eraldunud need funktsioonid, mida pakkus kvantiteet. Ühelt poolt on esimene silp veelgi enam pikenenud ning teine silp on lühenenud, kui on olnud tegemist lahtise silbiga. Kui aga esimene silp on olnud lühem, on osa hääldamisintensiivsust jagatud teisele silbile, nõnda et teine silp pikenes. Tekkis siis suhe **vaĳkä:***vaĳkan*, **seppä:***seppän*, **vottaĳak:***voĳtan*, **oĳnl:***oĳnen*, **tallä:***tallän*, **metsä:***meĳsän*, **valtä:***valĳän*, **liĳtū:***liĳdun*, **hävä:***hävän*, **laulū:***laulün*. Nii oli siis olemas järgmine paradigmaatiline suhe:

nom.	<i>*vakkä</i>	<i>*oñni</i>	<i>*metsä</i>	<i>*hävä</i>	<i>*laülü</i>
gen.	<i>*vakkän</i>	<i>*oñnen</i>	<i>*metsän</i>	<i>*hävän</i>	<i>*laülün</i>
part.	<i>*vakkäda</i>	<i>*oñnēda</i>	<i>*metsäda</i>	<i>*häväda</i>	<i>*laülüda</i>
ill.	<i>*vakkähen</i>	<i>*oñnēhen</i>	<i>*metsähen</i>	<i>*hävähen</i>	<i>*laülühen</i>

Kui keelde olid arenenud ülalesitatud kvantiteedisuhted, eeldas keele fonoloogiline süsteem, et sel juhul, kui esimene silp on lühem, peab teise silbi vokaal olema pikem. See teise silbi pikemuse nõue pidi kehtima ka niisuguse lühema esimese silbi kohta, kus lühike silp püsib kogu paradigmas, nagu sõnatüübis *k a n a*. Selle sõnatüübi paradigmaatiline kvantiteet sai siis järgmiseks:

nom.	<i>*kanä</i>	<i>*tupä 'tuba'</i>
gen.	<i>*kanän</i>	<i>*tußän</i>
part.	<i>*kanäda</i>	<i>*tupäda</i>
ill.	<i>*kanahen</i>	<i>*tupahen</i>

Kvantiteedilt kõige pikem silp on saanud määravaks sise- ja lõppkaole. Tüüpides **vakkä*, **oñni*, **metsä*, **hävä*, **laülü* ja ka **kañtäma-*, **lүpsämä-* jne. on teise silbi rõhutu vokaal üha enam lühenenud, kuni tast on järele jäänud üksnes mingisugune redutseeritud häälik, mis on lõpuks sootuks kadunud. Jäid järele eesti keele tänapäevased vormid *vakk*, *õnn*, *mets*, *haav*, *laul*, *kandma*, *lүpsma*. Poolpikk häälik ei taandunud ja praegugi on meil *vaka*, *õnne*, *metsa*, *haava*, *laulu*, s. o. *vakkä*, *eñne*, *metsä*, *ävä*, *laülü*.

Kui esimene silp oli lühike või lühem, on kolmesilbistes sõnades teine silp pidanud arenema samuti poolpikaks: **matäla* 'madal', **oräva* 'orav', **rämättu* 'raamat'. Kui kolmesilbise sõna viimane silp oli kinnine, ei olnud teine silp kvantiteedi poolest nõnda esiletõusev, vaid teine ja kolmas silp olid võrdsed, sest kolmanda silbi lõpus olev konsonant nõudis endale osa hääldamisintensiivsust ja seega tasakaalustas teise ja kolmanda silbi kvantiteeti. Kui kolmas silp oli kinnine, oli usutavaks kujuks **matalan* 'madala', **oravan* 'orava', **rämättun* 'raamatu'. Kolmesilbiste sõnade paradigmaatiline suhe oli siis järgmine:

nom.	<i>*matäla</i>	<i>*rämättu</i>
gen.	<i>*matalan</i>	<i>*rämättun</i>

Kui sõna muutus veel pikemaks, neljasilbiseks, siis on usutavasti teises silbis olnud ka vaid lühike vokaal: **rämättussa* 'raamatus'.

Teine poolpikk silp on saanud lähtekohaks, mille järgi on toimunud reduktsiooninähtusena lõpp- ja sisekadu. Kui eelnev silp oli poolpikk, taandus kolmanda silbi vokaal, samuti nagu esimese silbi pikem

olles on taandunud teise silbi vokaal. Samal põhimõttel on toimunud sisekadugi niisuguses sõnatüübis nagu **tüttär: *tüttären > tüttär: tütre* 'tütar: tütre'. Teine poolpikk silp on üldse olnud varakult oluliseks teguriks, millest on sõltunud mitmesugused häälikuarengud. Toodagu selleks vaid üks näide. Teatavasti on eesti keeles **-ēda-*, **-ēdä-* tüüpi sõna-des omaaegne usutav *δ* esindatud kahel eri viisil: *kõrge: kõrge* ja *pime: pimedä*, s. o. *keṛgē: keṛgē* ja *pimē: pimēdä*. Praeguste vormide lähtevormideks peab arvama **korkeḍa: *korkeḍan* ja **pimēdä: *pimēdān*. Kui *δ* ees oli pikem vokaal- või pikem konsonantaines, on *δ* kadunud, sest siis oli *δ* nõrgem: *kõrge: kõrge, pime*. Kui esimene silp oli lühike ja kolmas silp pealegi kinnine või teises silbis ei olnud poolpikka vokaali, oli viimane silp **-dan*, **-dān* hääldatud tugeva kaasrõhuga. Kui silp on hääldatud tugevama kaasrõhuga, on silbi algus tugevama, pikema konsonantainesega. Nõrgema ahtushääliku *δ* või nõrga sulghääliku *t̃* asemele on seega hääldatud tugevam *t*, mis siis on arenenud tänapäeva *d*-ks. Samuti on algkujust **eläḍäk* 'elada' arenenud ootuspäraselt *eläda*, kuid algkujust **voṭṭaḍäk* 'võtta' on saanud *veṭtä*. Mitmuse genitiivis olid vormid **kanāḍen* 'kanade', **vakkāḍen* 'vakkade'. Viimasest genitiivist oleks ootuspärane tänapäevane kuju *vakke*, nagu ongi murdeti. Ühiskeelevorm *vakkāde* on tekkinud genitiivide nagu *kanāde* mõjul, kus *-de* esinemine on õigustatud.

Mõnel määral raskusi tekitab illatiivi geminatsiooni seletus. Selles käändes on konsonant gemineerunud laiemalt kui muidu. Illatiiv *vakkä* < **vakkāhen* on täiesti ootuspärane, kuid vormist **tupāhen*, **merehen* peaks olema praegune esindus *tubā*, *merē*, nagu on murretes (P. Ariste, Hiiu murrete häälikud, 147). On arvatud, et siin on tegemist *h* metateesiga (**tupahen* > **tupha-* > *tuppā*, **merehen* > **merhe-* > *merre*), kui tänapäeval on olemas ootusvastast geminatsiooni. Samuti on aga võimalik arvata, et ootusvastase geminatsiooniga illatiivid on tekkinud nende illatiivide analoogial, kus geminaat on õigustatud. Kui olid ühelt poolt olemas *vakka*, *sukka*, *seppa*, *kotti*, võis nende geminaatsus saada otsekui illatiivi tunnuseks. Tekkisid siis illatiivid *tuppa*, *rappa*, *sukka* (< *suga*), *kotta* ning *merre*, *sülle* jne. Et ootusvastase geminatsiooniga illatiivid võivad olla analoogia mõjul tekkinud, sellele näikse omaltki poolt tuginevat tõik, et illatiivi geminatsioon on murdeti väga kirju. Gemineeruvad peamiselt sulghäälikud. Enamates murretes piirdub muude konsonantide geminatsioon üksikute sõnadega. Analoogilise geminaadiga illatiivid võivad olla vanad (vt. Hiiu murrete häälikud, 147).

Lõuna-eesti murretes võib kohata omapärast geminatsiooni, nagu *kaññä* 'kana', *oṣṣä* 'osa', *lihḥä* ja teisi niisuguseid partitiive, *pallāv*

'palav', *mattal* 'madal'. See kvantitatiivselt erinev geminatsioon läheb ajaliseltki lahku muust geminatsioonist. Tema tekkimine on toimunud siis, kui illatiivi geminatsioon oli juba sündinud. Selle sekundaarse geminatsiooni põhjustajaks on olnud järgnev pikk vokaal. Pikema vokaali ees artikuleeritakse sulg- ja ahtushäälikuid palju intensiivsemalt kui lühikese vokaali ees. Partitiivid *kalā* (<*kalāda), *osā* (<*osāda), *lihā* (<*lihāda) arenesid kujudeks *kallā*, *ossā*, *lihha*. Hiljemini on pikk vokaal teises silbis lühenenud poolpikaks, kui eesti keele fonoloogia ei tundnud enam võimalust, et niisugusel juhul võiks teises silbis esineda täiesti pikk vokaal. Sõnade *pallāv*, *mattāl* geminatsiooni on võimalik seletada samal teel. Teise silbi vokaal on olnud nõnda pikk, et ta on mõjunud eelnevale konsonandile gemineerivalt. Kuidas pikk vokaal mõjub eelnevale konsonandile gemineerivalt, selle kohta on ohtrasti tabavaid näiteid soome murretes (L. Kettunen, Suomen murteet II, lk. 22, 77, 100, 182 jne.).

Eesti murrete üksiksõnalised ning igasugused keerulised gemineerumisjuhud vajavad üksikasjalist valgustamist. Käesoleva kirjutise ülesandeks on olnud vaid osutada, et enne on olnud olemas eesti keele keeruleine kvantiteedisüsteem ja alles siis on toimunud sise- ja lõpp-kaod ning mitmesugused geminatsioonid.

Liivi keel tunneb umbes samasugust, kuigi piiratumat kvantiteedivaheldust nagu eesti keel: *jālga : jālgā* 'jalg : jalga', *āmbaz : āmbāḍ* 'hammas : hambad', *sūormāḍ : s"oīm* 'sõrmed : sõrm', *pāistab : paistā* 'paistab : paista', *lēba : leibā* 'leib : leiba', *tūima : tuimā* 'tuim : tuima', *maḱsāḅ : maḱsā* 'maksan, maksab : maksa', *vaḱkāḱ : vaḱkā* 'vakas : vakka'. L. Kettunen arvab oma sõnaraamatu „Livisches Wörterbuch“ eessõnas (XXXIII), et liivi ja eesti praegustel kvantiteedisüsteemidel on sama alus. Kettunen oletab nimelt, nagu Collindergi, et esimese silbi pikene mine on tekkinud vokaalikao tagajärjel nn. asepike ndusena. Eesti ja liivi kvantiteedinähtused oleksid siiski arenenud omaette. Oleks ühtlasi võimalik, et liivi kvantiteedisuhted on arenenud mingisuguse keelte segunemisena eesti keele mõjul. Et liivi keeles on kvantiteedivaheldus tunduvalt piiratum kui eesti keeles, osutab omaltki poolt, et kummagi keele areng on selles suhtes käinud iserada. L. Posti käsitleb oma väitekirjas „Grundzüge der livischen Lautgeschichte“ (lk. 296 jj-d) õige pikalt liivi kvantiteedisuhete arengut. Tema arvates ei ole eesti ja liivi kvantiteediareng otseses ajaloolises ühtekuuluvuses, ehk küll mõlema keele kvantiteedinähtused on üksteisega õigegi sarnased. Üldiselt on Postigi liivi keele suhtes Collinderi vaadete pooldaja. Posti arvab, et kvantiteedivaheldus oleneb sellest, kas teise silbi algupärane vokaal on

alles või on kadunud. Et tema arvates teise silbi vokaali kadu või püsi on põhjustanud rõhuolud, oleksid endised rõhusuhted arenenud kvantiteedisuheteks. Viimane arvamus esineb V. Thomsen'ilgi (Beröringer mellem de finske og de baltiske (littauisk—lettiske) Sprog, 52). Posti järgi olid liivis algselt olemas niisugused rõhutamissuhted nagu

4 1 3 2
*halko : *halyot 'halg : halud'.

Neist rõhutamissuhetest arenes edasi suhete aredamaks tegemiseks:

5 0 3 2
*algu : *alyud.

Esimeses näidesõnas keskendus rõhk üha enam esimesele, tugevmini rõhutatud silbile. Teises näidesõnas jagus rõhk enam-vähem võrdselt mõlemale silbile. Nõnda oleksid saadud liivi keele tänapäevased kvantiteedisuhted: *alg : algūd* 'halg : halud'. Eks ole siis siingi jõutud samadele tulemustele, nagu esitatud eesti keele kvantiteedisüsteemi arengu vaatluses, ehk küll teisel teel.

Võib arvata, et kvantiteedisüsteemide arengu alged on ühised eestile ja liivile, kuid hiljemini on kumbki keel käinud iserada.

2. Eesti kvantiteedi fonoloogiast.

Fonoloogia on juhtinud tähelepanu sellele tõigale, et niihästi sünkrooniliselt kui ka diakrooniliselt esineb keeles mitmeid üldisi seadusi, mis võivad eri keeltes eri aegadel esile tulla. On muide püstitatud rida fonoloogilisi korrelatsioone, milledest oletatakse, et nad on üldiselt kehtivad. Muuseas väidetakse, et kui mõni keel kasustab dünaamilist rõhku fonoloogiliselt, siis selles keeles ei või kvantiteet etendada mingit osa (E. Seidel, Das Wesen der Phonologie, 40, kus on mainitud ka varasem kirjandus). Kus keeles on vaba dünaamiline ehk eksspiratoorne rõhk, seal on sageli rõhk ja kvantiteet teineteisega nõnda seoses, et see häälik, millel on dünaamiline rõhk, on pikem kui ilma rõhuta häälikud. Seesugused on näiteks suhted vene, itaalia, uuskreeka jt. keeltes. Teistes keeltes on dünaamiline rõhk seotud mingi positsiooniga sõnas, nagu näiteks soome, läti ja tšehhi keeles sõnaalgusega. Viimastes keeltes ei ole siis vaba dünaamilist rõhku, vaid kvantiteet on neis vaba. Neis keelis võib pikki häälikuid esineda ka niisuguses sõnaosas, kus pole dünaamilist rõhku, nagu soome sõnas *vastaamaan* 'vastama' või läti sõnas *pilsētā* 'linnas' (N. van Wijk, Phonologie, 50 jj-d, eriti 56 jj.). Seega siis oletatakse, et samas keeles ei või esineda samaaegselt niihästi rõhuopositsioon kui ka kvantiteediopositsioon. Nõnda on tõe-

poolest suhted enamtuntud keeltes, millega fonoloogid on võinud lähemalt tutvuda. Eesti keel tüüpilise kvantiteedikeelena osutab aga teistki võimalust, nimelt seda, et ometi võivad kõrvu esineda niihästi trilateriaalse fonoloogilise opositsiooniga kvantiteet kui ka korrelatiivne dünaamiline rõhk, ilma et oleks märgata ühe või teise nähtuse taandumist. On ju eesti keeles vaba kvantiteet ja dünaamiline rõhkki on muutumas vabaks.

Eesti keeles ei ole foneemiks üksnes üksikud häälikud, vaid ka häälikute kvantiteediastmed ja häälikühendite kvantiteediastmed (Hiiu murrete häälikud, 134 jj-d, 247 jj-d). Sõnus *koli*, *kooli* (gen.) ja *kooli* (part., ill.), *lina*, *linna* (gen.) ja *linna* (part., ill.), *laulu* (gen.) ja *laulu* (part., ill.) või *metsa* (gen.) ja *metsa* (part., ill.) jne. on tegemist samade häälikute või samade häälikühenditega, mis on aga kvantiteedikorrelatsioonis. Ka kaugemal esimesest silbist võib esineda fonoloogilise korrelatsiooniga kvantiteeti: *advokaadi* (gen.) ja *advokaati* (part., ill.), *õnneliku* (gen.) ja *õnnelikku* (part., ill.). Fonoloogide katekismuses, N. Trubetzkoy teoses „Grundzüge der Phonologie“ (Travaux du Cercle Linguistique de Prague 7), 178, arvatakse E. Polivanov'iga (Введение в языкознание для востоковедных вузов, 197 jj-d) polemiseerides, et eesti keeles ei ole olemas kolme fonoloogilist kvantiteediastet, vaid ainult kaks, nimelt lühike („einmorig“) ja pikk („zweimorig“). Samuti ei usu Trubetzkoy, et eesti keeles oleks diftongidel fonoloogilist kvantiteeti. Trubetzkoy ekslikud arvamused olenevad osalt Polivanovi ebaõigest andmeist, osalt aga sellest, et Trubetzkoy arvates on eesti keeles pika ja ülipika välte eraldajaks peamiselt intonatsioon, aga mitte tõeline aritmeetiline kvantiteet. Samuti arvab teine tuntud fonoloog R. Jakobson (Travaux 4, 235), et eesti keel on polüfooniline keel ja et diftongide tugeva ja nõrga astme (*kaevu* 'in den Brunnen' ja *kaevu* 'des Brunnens') eraldajaks on just intonatsiooni korrelatsioon. Et eesti keeles käib kvantiteediga kaasas kindel intonatsioon, seda on muide eriuurimuses osutanud E. Põldre (Eesti Keel 1937, 164 jj-d), kuid fonoloogiliselt relevantseks nähtuseks on ikkagi kvantiteet, mitte intonatsioon. Kui esimene silp on pikk või lühike, on sõnal harilikult püsiv helikõrgus. Ülipika silbi puhul on helikõrgus tõusev-langev. Ülipikavärtelisi sõnu võib hääldada aga foneetiliselt ja fonoloogiliselt õigesti, ilma et intonatsioon oleks tõusev-langev. Seega on eesti keele intonatsioon vaid foneetiline nähtus. Ainult hiiu murdeis on võidud seni nentida intonatsiooni muutumist fonoloogiliselt relevantseks.

Võõrsõnadest lähtudes on eesti keeles arenemas vaba dünaamiline rõhk algse kindla rõhu asemele. Ühiskeeles ja paljudes murreteski on

dünaamiline rõhk saanud täiesti fonoloogiliseks, nõnda et tänapäeva eesti keeles on olemas ka rõhukorrelatsioon (Eesti Keel ja Kirjandus 1941, 378). Pandagu selleks tähele sõnapaare *séminarist* (elat. sõnast *seminar*) ja *seminarist* 'seminariõpilane', *télefonist* (elat.) ja *telefonist* 'telefoniametnik', *tráktorist* (elat.) ja *traktorist* 'traktorijuht', *kréedit* 'õigustu' ja *krediit* 'võlausaldus', *máadam* 'halvakspanev väljend vane- mast tüsedast naisest' ja *madám* 'austav nimetus naisest', *kómet* 'temp, vigur' ja *koméet* 'sabataht', *vóluta* (abess. sõnast *valu*) ja *valúuta* 'vää- ring, välisraha', *kánu* (pl. part. sõnast *kana*) ja *kanúu* 'eriline sõude- paat', *árusaadav* 'mõistetav' ja *arusáadav* 'muidugi', *ülestõusmine* 'unest virgumine' ja *ülestõusmine* 'ärkamine, elustumine (metafoorselt)', *máa- ilma~maailma* (gen. sõnast *maailm*) ja *maailma* (*suur*) 'tohtu (suur)'. Esitatud sõnapaarid on samade häälikutega ja neid võib üksteisest eral- dada ainult dünaamiline rõhk või käsikäes käivad dünaamiline rõhk ja kvantiteet.

Seega siis näeme, et eesti keeles võib esineda samaaegselt fono- loogiline dünaamiline rõhk ja fonoloogiline kvantiteet.

Eesti murretes ja lihtsamas ühiskeeles kohtame siiski teistki fono- loogilist tendentsi, mis toetab fonoloogide ülalmainitud väidet. Nimelt võidakse laensõnades dünaamiline rõhk siirda kaugemalt sõna seest sõna algusesse ja siis ühtlasi pikendada esimese silbi kvantiteeti. Ena- masti pikeneb konsonant esimese ja teise silbi vahel. Õeldu selgi- tamiseks olgu mõni näide Hiiu Pühalepa murdest: *mašsin* ~ *maššing* 'masin' < saksa *Maschine*, *piššukär* 'tollirevident' < *Besucher*, *meššän-puri* 'besaanpuri' < saksa murdeline *Mesansege*, *áptük* 'apteek' < *Apotheke*, *kállendär* 'tähtraamat' < *Kalender*, *miñnüt* 'minut' < *Minute*, *kaššák* 'kasakas' < vene *казак*, *mañtör* 'mootor' < vene *мотор*. Toodud juhtudel on siis dünaamiline rõhk pidanud väistuma kvantiteedi teelt, sest murde- kõnelejate vanemale põlvele, kelle keeleuususest on esitatud näited, ei ole omane fonoloogiline dünaamiline rõhk, küll aga fonoloogiline kvan- titeet. Lisaks Pühalepa murdele olgu mõni siiakuuluv näide ka Tartu ühiskeelest: *kalloš* 'kaloss' < saksa *Galosche*, *tellefon* 'telefon' < *Telefon*, *parjäär* 'barjäär' < *Barriere*, *lègend* < *legènd*.

Et kõnesolevas Pühalepa murdes hakkab alles sugema fonologi- line dünaamiline rõhk ehk rõhukorrelatsioon, siis võib murdes kohata veel muidki fonoloogilisi tendentse kvantiteedi ja dünaamilise rõhu omavahelise suhte reguleerimiseks. Nimelt öeldakse Pühalepas *oogēn* 'ookean', *abarā-t* 'aparaat', *pedrole-um* 'petrooleum' jne. dünaamilise rõhuga sõna lõpus. Neis sõnades on üritatud säilitada kuuldud võõ- rast saksa või vene rõhku, aga ootuspäraste lühialguliste geminaatklusii-

lide asemel, mis muidu niisugustel juhtudel vastavad laensõnade teenuiste või fortistele, on kvantiteedilt lühemad leenisklusiilid. Lõpuks võib samas Pühalepa murdes kohata kolmandatki dünaamilise rõhu ja kvantiteedi suhte võimalust. Dünaamiline rõhk (pearõhk) on jäänud kaugemale esimesest silbist, kuid konsonant esimese ja teise silbi vahel on ühtlasi pikenenud: *kollē-ra* 'koolera' (Tartu murdes on vastav sõna *kollera*) < vene *холéра*. Mitmesuunalised fonoloogilised suhted, nagu Pühalepa murdes võis nentida, on sellepärast võimalikud, et murdekõnelejatele ei ole saanud omaseks kindel võõrsõnade rõhu tunnetus, vaid otsitakse veel kobades ringi.

Eesti keele kvantiteedi fonoloogilisest omapärast oleks mainida veel üks teine seik. Van Wijk ütleb oma teoses „Phonologie“, 28, et hollandi keeles on, keelt fonoloogiliselt vaadeldes, kahesuguseid diftonge. Esiteks on olemas diftonge, mida peetakse üheks foneemiks, nagu sõnades *klein* 'väike' ja *goud* 'kuld'. Teiseks on olemas diftonge, mille mõlemad osised on omaette foneemiks, nagu sõnades *mooi* 'ilus', *groei* 'kasv', *nieuw* 'uus' jne., sest paradigmaatiliselt võivad viimaste sõnade vokaalühendid *ooi*, *oei*, *ieuw* esineda nõnda, et nad ei hääldu diftongina (*mooie*, *groeien*.). Selle tõttu pole nad kõneleja keelevaistus ka siis diftongid, kui nad foneetiliselt seda tõepoolest ongi. Kahesugust suhtumist diftongidesse näeme ka eesti keeles, kuigi teistel alustel. Eesti keeles on olemas nn. pärisdiftonge ja nn. hilisdiftonge. Pärisdiftongid põlvnevad juba algeestist, kuna hilisdiftongid on tekkinud eesti keele erielu ajal mitmesuguste kontraktsioonide ja muude muutuste kaudu. Algupärased diftongid esinevad näiteks sõnus *laul*, *leib*, *põis*, *õun* ja hilisdiftongid sõnus *pea*, *toas*, *eod*, *pöan* jne. Füsioloogilis-foneetiliselt on meie päevil mõlemad diftongirühmad võrdsed. Nagu osutavad vanemad eesti keele grammatikad, ei olnud hilisdiftongid veel möödunud sajandil võrdsed pärisdiftongidega. Nõnda näit. peab J. Hurt 1864. aastal hilisdiftonge kaheks eri vokaaliks, mis esinevad teineteise järel (Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud wiisi, 11 ja 13). Samuti teeb F. J. Wiedemann vahet diftongirühmade vahel (Grammatik der ehstnischen Sprache, 1875, lk. 150 jj.). Mõni aasta hiljemini ilmunud M. Veske niihästi foneetiliselt kui ka fonoloogiliselt tähtis „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis“ ei eralda aga teineteisest diftongirühmi. Et vanemad keelemehed üsna üldiselt ei pea nn. hilisdiftonge diftongideks, siis võib uskuda, et nad tollal seda ei olnudki. Tänapäevalgi võib murdeti hilisdiftongi asemel olla kaks eri silpi kuuluvat vokaali, nagu muide Mõnistes, kus esineb *käen* 'käes', *mäel* 'mäel' jne.

Kuigi tänapäeva eesti ühiskeele kõneleja moodustab füsioloogiliselt sarnaselt pärisdiftongid ja hilisdiftongid, on kõneleja suhtumine nendesse siiski kahesugune. Selle olukorra põhjustajaks on diftongide erisugune iseloom. Nn. pärisdiftongid on astmevahelduses: *laulu* (gen.) ja *laulu* (part., ill.), *leiva* ja *leiba*, *põie* ja *põisi*, *õuna* (gen.) ja *õuna* (part., ill.) jne. (s. o. *laülü:laulu*, *leivà:leiba*, *peijè:peizi*, *eünà:eüna*). Astmevahelduslik diftong on lahutamatu vokaalühend, millel on kvantiteedi korrelatsioon. Ei oleks kuidagi mõeldav, et sõna poolitades jaotataks astmevahelduslik diftong kahte ossa: *la-ulu*, nagu ei oleks mõeldav, et poolitades jagataks pikk vokaal kahte ossa: *ko-oli*. Seega ei erine nn. pärisdiftong monoftongist, kui võrdleme neid foneemi seisukohast. Pärisdiftong on jaostumatu (unzerlegbar), nagu ütlevad fonoloogid. Hilisdiftongid ei ole astmevahelduslikud ja neis võidakse kumbki osis tajuda iseseisvaks foneemiks. On võimalik mõelda, et sõna *toas* poolitataks *to-as*. Viimast võimalust kasutabki luule. Hilisdiftongid on siis jaostuvad (zerlegbar).

Eesti foneetilisest diftongidest on seega ühtlasi fonoloogilised diftongid üksnes astmevahelduslikud nn. pärisdiftongid.

Eesti murded pakuvad omalt poolt huvitavat lisaainestikku selle kohta, et diftong on võrdne monoftongiga ning seega iseseisvaks foneemiks. Torma murdes on näiteks käsikäes diftongi astmevaheldusega ka diftongi vaheldumine pika monoftongiga: *saün:sänà* 'saun:sauna', *ein:enà* 'hein:heina', *käima:käidud* 'käima:käidud'. Siia kuuluvaid rohkeid näiteid on ka Kettusel Kodavere murdest (Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferschen Dialekt II). Samades murretes on ka *puat:pādi* 'paat:paadi', *siär:sārē* 'säär:sääre'. Vaatamata sellele, kas algupäraselt on sõnas olnud diftong või monoftong, on esitatud murretes praegu niisugune kvantiteedist olenev kvaliteedisuhe, et tugevamas astmes on diftong ja nõrgemas monoftong. Suhe on samasugune nagu teiste murrete kvaliteedi muutumine kvantiteedi järgi: *kūli* (part., ill.): *kōli*, *kōli:kōli*. Viimases näitepaaris on ülipikk vokaal kõrgenenud ja seega foneetiliselt eri häälik, kuid vastava murde kõnelejale ei ole *ū ~ ô* ja *ō* eri foneemideks muus mõttes, kui et nende kvantiteet on relevantne. Samuti on suhtes *saüna:sänà* fonoloogiliselt relevantseks nähtuseks erinev kvantiteet.

Viru, Järva, Harju, Muhu jne. murrete mitmesuguse varjundiga diftongid *ie*, *uo*, *üö*, mis on tekkinud pikkadest keskkõrgetest vokaalidest, on foneetiliselt astmevahelduslikud diftongid ja seda ka fonoloogiliselt, kuid vastava murde kõneleja tajub neid harilikult monoftongina. Kadunud V. Grünthal-Ridala, kes oli muhulane ja tarvitas ühiskeeleski muhu

diftonge pikkade keskkõrgete vokaalide asemel, ei uskunud diftongi olemasolu oma murdes, ehk küll ta tundis samadest osistest koosnevaid diftonge oma teisest kõnekeelest, soome keelest. Soome keeles on diftong ja pikk vokaal korrelatsioonis: *tien* (gen. sõnast *tie*) 'tee' ja *teen* 'teen'. Muhu murdes puudub aga see korrelatsioon, ja et diftongi osised on pealegi teissuguste suhetega kui soome keeles (*ie*, *uo*, *üö*), siis ei ole kõnelejale diftong are. Ka vadja neis murdeis, kus keskkõrged pikad vokaalid on muutunud diftongideks, ei eralda kõneleja neid pikkadest monoftongidest. Allakirjutanu Pummala keelejuht Kuzmin ei suutnud uskuda, et temal esineb diftonge, ja kirjutas ise järjekindlalt diftongi asemele monoftongi (Eesti Keel 1935, 149 jj.).

Eesti keele kvantiteedi fonoloogiast kõneldes peab nentima, et väga suur on ühiskeeleski võimaluste arv, kuidas lühikesed ja pikad häälikud võivad esineda üksteise naabruses. Võib ju meie keeles esineda lühike vokaal lühikese konsonandiga (*kala*), lühike vokaal pika konsonandiga või geminaadiga (*tall*, *kallis*), lühike vokaal ülipika konsonandiga (*kalli*), pikk vokaal lühikese konsonandiga (*kaali*) või ülipikk vokaal lühikese konsonandiga (part. *kaali*). Veelgi enam võimalusi on vokaali ja sulghäälikute *k*, *p*, *t* ja sisihääliku *s* ühendustes. Siin võib pika vokaali või diftongi järel esineda ka pikk konsonant või geminaat (*paak*, *paaki*, *paat*, *paati*, *kauss*, *kaussi*). Teiste konsonantide suhtes on see võimalus tänapäeva eesti keeles kadunud, kuigi see omal ajal on keeles olemas olnud, nagu osutab soome keel (soome *uurre*, eesti *uure*). Murdeti võib ka *h* häälduda pikana või geminaadina pika ja ülipika vokaali järel, nagu näit. Karulas *rüh* 'rehi', pl. part. *rühhi*. Igasugused kvantiteedistmete kombineerumisvõimalused keskenduvad aga peamiselt pearõhulisse asendisse, mis on üks eesti keele, tugevasti tsentraliseeritud keele omapärasid. Nagu juba ülalpool on osutatud, võib kaugemal sõnas fonoloogilist kvantiteeti esineda üksnes mõningais tuletistes (*imeliku*, gen., ja *imelikku*, part., *inimese*, gen., ja *inimesse*, ill.). Kaugemal sõnas esineb pikki vokaale üksnes laensõnades (*advokaat*, *apteek*). Diftong on küll omane omadelegi sõnadele (*ilusaid*, *kevadeid*, *raamatuid*), kuid temalgi pole siin ei foneetilist ega fonoloogilist astmevaheldust.

Eriti peab mainima veel sõnalõpulise hääliku kvantiteedi fonoloogiat. Sulghäälikud *k*, *p*, *t* ja sisihäälik *s* võivad esineda sõna lõpus kas pikana (*kokk*, *papp*, *kott*, *kass*), poolpikana (*kook*, *Paap*, *koot*, *raamat*) või lühikesena (*roog*, *toob*, *tuleb*, *saad*, *kirjutad*, *kaas*). Muud konsonandid aga on selles asendis kas pikad või lühikesed ega või olla poolpikad (*tall*, *tamm*, *konn*, *narr*, *kaal*, *rumal*, *saam*, *tanum*, *koon*, *oskan*, *kirjutan*, *naer*, *kõver* jne.). Sõnalõpuline *h* võib olla ainult pikk (*jah* =

jaH) või poolpikk (o^{ih} = o^{ih}) ja v ainult lühike (saav, tulev). Kõik sõnalõpulisel kvantiteediasendel pole mitte fonoloogilisedki. Fonoloogiline on ainult b, d, g ja k, p, t ning s ja ss korrelatsioon (raamatud, pl. nom., ja raamatut, sg. part., loog ja look, saad ja saat, vars ja varss jne.). Siinkohal peab veel mainima, et õigekirjutuses esinevad lühikesed lõppkonsonandid sõnades mul, tal, kas, mis jne. häälduvad tegelikult pikkadena, s. o. mul, tal, kas, mis. — Sõnalõpuline vokaal on täiesti foneetilise kvantiteediga, välja arvatud laensõnad, kus dūnaamiline rõhk on lõpus. Ühesilbistes sõnades on lõppvokaal ikka pikk, olgu ta ortograafia järgi tähistatud pikaks või lühikeseks (maa ja ma, muu ja mu). Kui kahesilbises sõnas esimene silp ei ole ülipikk (kala, kaalu, gen.), on teise silbi vokaal poolpikk. Kui aga esimene silp on ülipikk, on teise silbi vokaal lühike (kaalu, part., kalla). Pikemate kui kahesilbiste sõnade lõppvokaal on harilikult ikka lühike, kuid ta võib lausefoneetiliselt või emfaatiliselt venida, nagu teise silbi poolpikk vokaalgi, nii et tal ei ole lausa kindlat foneetilist pikkust.

3. Lausefoneetilisest kvantiteedist eesti keeles.

Uurimuses „Hiiu murrete häälikud“, lk. 138 jj-d, on allakirjutanu toonud näiteid selle kohta, kuidas võib kvantiteet hiiu murretes muutuda, kui asjaomane sõna on lauses kas dūnaamiliselt või sisuliselt rõhutus asendis. Nagu intonatsioonikeeltes on igal sõnal kindel helikõrgus ja aktsendikeeltes on iga sõna leksikaalse ja morfoloogilise küljega kindlalt seotud rõhutamine, nõnda on eesti keeles kui kvantiteedikeeles häälikute kindlad välted sõna lahutamatuks osaks. On teada, kui suur on ajalisel iga üksik kvantiteediasend ja -suhe. Intonatsioon ja dūnaamiline rõhk on absoluutsed üksnes üksiksõnas. Lauses võib aga esile tulla suurigi häälbimusi. Ka kvantiteet on absoluutne ainult siis, kui sõna on hääldatud üksikult või lauses nõnda, et ta ei liitu mõne naabrussõnaga foneetiliselt üheks sõnaks. Seda osutab tüüpiline kvantiteedikeel lapi keel (K. Nielsen, Die Quantitätsverhältnisse im Polmaklappischen; P. Ravila, Das Quantitätssystem des seelappischen Dialektes von Maattivuono jne.) ja samuti tüüpiline kvantiteedikeel eesti keel. Kui sõnad liituvad lauses foneetiliselt liitsõnaks, võib eesti keeles kaduda absoluutne kvantiteet ja esineda niihästi kvantiteedi pikenemist kui ka lühenemist. Lauses on kogu sõna rõhutus asendis lühem kui siis, kui ta on hääldatud üksikult või lauses rõhulises asendis. Kui kogu sõna kvantiteet on lühenenud, säilivad kvantiteedisuhted üksikute häälikute vahel ja seega ei märka kuulaja, et sõna kvantiteet oleks kuidagi muutunud

(P. Ariste, Hiiu murrete häälikute kvantiteedist, Acta et Comm. Universitatis Tartuensis XLIX₆). Üksikhääliku lühenemine teatud olukordades kuulub keele hääldamissüsteemi ja seda kuuleb kergesti. Süsteempärase kvantiteedi lühenemise puudumine häirib õiget eesti keele instinkti. Et kvantiteedi hälbimine lausefoneetiliselt on eesti keele kvantiteedisüsteemi keerukamaid omapärasusi, siis vaevalt suudab seda õigelt kätte saada see keeleoskaja, kes pole juba noorest peast eesti keelega ühte kasvanud.

Lauses esiletulev kvantiteedi muutumine toimub harilikult ikka sel teel, et kvantiteet lüheneb. Kvantiteedi pikenemist võib esineda ainult sel juhul, kui kõneldakse afekteeritult või emfaatiliselt, näit. sõna **kus** eriti rõhutades lauses **kus sa, poiss, olid? kuš₁ sa poiš₁ olid?** (vt. selle kohta A. Saareste, Tundmused tegurina keelearengus. Eesti Keel 1927, 161 jj-d, idem, Konsonantide afektiivsest geminatsioonist eestis. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX, 614 jj-d).

Kuigi lauses on kvantiteedi muutumistel ja hälbimistel üsnagi suuri vabadusi, ei ole kvantiteedi muutumine ometi täiesti meelevaldne, vaid on olemas reeglipärasusi, mille järgi toimuvad muutused. Nimelt alluvad muutusele mõningad sõnarühmad üldisemalt kui teised. Üksikuid kvantiteedi lühenemise juhtumeid vaadeldes näeme kõigepealt, et eriti altid muutuma on ühesilbised sõnad, kui need liituvad foneetiliselt mõne teise sõnaga üheks sõnaks. Selle kohta võib tuua õige ohtrasti näiteid: **kas** = *kaš*, kuid lauses on *kaš₁ sa tul₁ed?* 'kas sa tuled?', *kaš₁ te ar₁vatte, e₁ t₁ n₁ o₁n?* 'kas te arvate, et nii on?'; **kes** = *keš*: *keš₁ se käib?* 'kes see käib?', *keš₁ s₁al o₁h?* 'kes seal on?', *keš₁ me š₁n ol₁me* 'kõik, kes me siin oleme'; **mis** = *miš*: *miš₁ ma t₁en?* 'mis ma teen?', *miš₁ me ikka vahime!* 'mis me ikka vahime!', *miš₁ n₁ed olid?* 'mis need olid?', *miš₁ nad karj₁uvad?* 'mis nad karjuvad?'; **kus** = *kuš*: *kuš₁ ta el₁ab?* 'kus ta elab?', *kuš₁ se ju₁atuz?* 'kus see juhtus?'; **eks** = *eks*: *eks₁ te t₁ea!* 'eks te tea!'; **et** = *e₁t*: *s₁a uz₁ud, e₁t se n₁i o₁n* 'sa usud, et see nii on'; **kui** = *kui*: *kui₁ de meil käi₁zitte* 'kui te meil käisite'; **ei** = *e₁i*: *e₁i z₁a n₁i tark ol₁egi* 'ei sa nii tark olegi'; **või** = *vei*: *vei₁ de nü₁d räts₁itte!* 'või te nüüd raatsite!'; **pea** = *p₁ea*: *p₁ea d₁a ä₁tta ei s₁att₁u* 'pea ta hätta ei satu'; **siis** = *s₁iš*: *kui s₁an a₁ega, siš₁ ma (~ siš₁ ma) tul₁en* 'kui saan aega, siis ma tulen'; **muud** = *m₁ud*: *mut₁ kui j₁öks₁eb* 'muud kui jookseb'; **nüüd** = *n₁üid*: *n₁üid ma (~ n₁üd ma) all₁es t₁ean* 'nüüd ma alles tean'; **seal** = *s₁ea₁l*: *s₁äl se on sul n₁üid!* 'seal see on sul nüüd!' jne. Viimaste sõnade puhul peab alla kriipsutama, et kui sõnas esineb diftong, siis see muutub lühenemisel enamasti üksikvokaaliks. Neis sõnades, kus ühiskeel tunneb rööbiti diftongilist ja pikavokaalilist kuju (*peal* ~ *pääl*, *seal* ~ *sääl*),

esineb lühenemisel see vokaal, mis on omane vastava sõna pikavokaalilisele kujule.

Kui esitatud foneetiliste liitsõnade esimest osist eriti rõhutatakse, siis võib lauseski säilida osise üksiksõnaline kvantiteet enam-vähem muutumata: *keš_säl on?* 'kes seal on?' — sõna *kes* on eriti rõhutatud, *miš_sa tahad?* 'mis sa tahad?' — sõna *mis* on eriti esile tõstetud. Muidugi säilib üksiksõnaline pikkus ka siis, kui asjaomane sõna ei liitu lauses mõne teise sõnaga: *eks teijè teà!* 'eks teie tea!'

Kui foneetilise liitsõna teise osise alguses on sulghäälik, võib kohata huvitavat seika, et liitumisel võib esile tulla kaks erinevat kvantiteedi muutumise juhtu. Näiteks hääldub sõna **sinnapoo**le kas *siñnap_pole* või *siñnabole* ja sõna **ettepoo**le kas *etteppole* või *ettebole*. Kui esimese osise kvantiteet on püsinud, on teise osise kvantiteet tunduvalt lühenenud; lühenenud on niihästi sõnaalguline sulghäälik kui ka sõnasisene pikk vokaal. Kui aga esimese osise kvantiteet on lühenenud, on teise osise kvantiteet enam-vähem säilinud (*pôle* > *-ppole*), kuid sõnasse on tekkinud nagu mingi asepikeendus, sest pikenenud on vokaali ees olev konsonant. Seesugune kvantiteedi muutumise kahesugusus lähtub eesti keele fonoloogilisest süsteemist, mille järgi ei või sõna sees vokaalide vahel olla fortisklusiil, -vaid peab olema kas leenis- või geminaatklusiil. Selle kohta on häid näiteid olnud juba ülalpool toodud foneetilistes liitsõnades, kus vokaalide vahel fortisklusiili asemel on leenisklusiil ja *s* asemel *z*. Kui kahe sõna liitekohal ei ole liitsõna teise osise alguses sulghäälik või *s*, ei esine ootuspäraselt geminatsioon. Sõna **sinnamaa**le hääldub kas *siñnamale* või *siñnamale*, kui on tegemist foneetilise liitsõnaga. Olgu siinkohal veel mainitud, et fortisklusiil säilib, kui tegu on niisuguse näiliku liitsõnaga nagu **sinna-tänna** = *siñna tähna*, sest siin on foneetiliselt kaks täiesti iseseisvat sõna, millel kummalgi on pearõhk.

Täiesti järjekindlalt lühenevad postpositioonid, kui nad liituvad eelneva sõnaga, nagu enamasti ikka on: *kodù_bole* 'kodu poole', *laüwà_bäle* 'laua peale', *tòà_éz* 'toa ees'. Kui aga postpositatsioon on rõhutatud ega liitu eelneva sõnaga, siis ei esine ka postpositiooni lühenemist: *laüwà peäle* — on rõhutatud, et midagi on pandud laua peale, mitte laua alla.

Siia kuuluvad ka õigekirjutuslikud liitsõnad, kus teiseks osiseks on niisugune sõna, milles esineb pikk silp, eriti just pika vokaaliga silp. Liitsõnas lüheneb harilikult teise osise pikk häälik lühikeseks või poolpikaks: *mānde* 'maantee' = *mān* + *tê*, *kalāmez* 'kalamees' = *kalā* + *mēz*, *tōmez* ~ *tōmēz* 'töömees' = *tō* + *mēz*, *pellüdö* 'põllutöö' = *pellü* + *tō*, *einäma* 'heinamaa' = *einä* + *mā*, *karjāma* 'karjamaa' = *karjā* + *mā*,

vahebu 'vahepuu' = *vahè* + *pû*, *emäbu* '(laeva) emapuu' = *emà* + *pû*, *vanä-mor* 'vanamoor' = *vanä* + *môr*, *jèezu* 'jõesuu' = *jèè* + *sü*, *tulèduk* 'tule-tukk' = *tulè* + *tuḱ*, *lihavette* (*pühād*) 'lihavõttepühad' = *lihà* + *vette* jne. Liitsõnades võib teatavasti teine osis isegi sedavõrd lüheneda, et ta kulub viimase võimaluseni: *eñnàp* 'õunapuu' < *eñnappu*. Mitte üksnes õigekirjutuslikkudes liitsõnades, vaid ka muul juhul võib sõna kvantiteet sedavõrd lüheneda, et sõna kulub, kui meil on tegemist foneetilise liitsõnaga. Näiteks võib lauset **ole nüüd hea mees!** hääldada kas *olè_nüüd èà mèz!* või *olè_nd èà mèz!* Samuti võib lause **kus ta siis oli?** olla hääldatud kas *kuš_tà siz oli?* või *kuš_tà_s oli?*

Eesti keele ortograafias kirjutatakse **ma, sa, ta, me, te, nad** lühikese vokaaliga, sõnad **see** ja **need** aga pika vokaaliga. Ortograafia määrib lühikeseks konsonandi sõnades **kas, mis, kes, kus** jne. Neis sõnades oleneb vokaali resp. konsonandi pikkus täiel määral sellest, missugune asend on sõnal lauses, kas rõhuline või rõhutu. Kui asend on täiesti rõhuline, võib vokaal olla ülipikk (*mâ, sè*) resp. konsonant pikk (*keš*). Mida rõhutum on sõnal asend, seda lühemalt hääldub tema vokaal või konsonant. Lauses on täiesti võimalik hääldada sõna **nad** lühikese vokaaliga, nagu see esineb ortograafias, ent üksiksõnas ja rõhulises asendis on võimalik ainult hääldus *nâd*.

Kui kolmandavärteline sõna on lauses rõhutuse asendis, siis võib esile tulla kvantiteedi lühenemist. Kvantiteedi lühenemine tuleb esile eriti just asesõnades. Üksiksõnana on **mulle, sulle, talle, meile, teile, neile** ühiskeeles kolmandavärtelised: *mulle, sulle, talle, meile, teile, neile*, kuid rõhutuse asendis kuulduvad need sõnad *mullè, sullè, tallè, meillè, teillè, nellè* või esimesed sõnad isegi *mulè, sulè, talè*, näit.: *tulè mulle* (~ *mülè*) *lähemale!* 'tule mulle lähemale!', *miš_mà sullè* (~ *sulè*) *ikka ütlen?* 'mis ma sulle ikka ütlen?', *ma añtsin tallè* (~ *talè*) *kā pār rāmatut* 'ma andsin talle ka paar raamatut' jne. Peale asesõnade võivad muudki sõnad samal viisil lüheneda, nagu näit. **eemale** = *ēmale*, **vastu** = *vaštu* jne., mis võivad lauses häälduda *ēmale, vaštù*: *ta oli tük māð ēmale jōsnud* 'ta oli tükk maad eemale joosnud'. Lauseid nagu **millal see viimati oli?** või **me saame vara õhtule** jne. võidakse hääldada *millal sē vimatti oli?* ja *me_samē varā ēhtule*. Teisigi siia kuuluvaid näiteid võiks tuua õige ohtrasti. Lisatagu vaid sõna **nüüd** = *nüüd*, mis lauseis on lühenenud viimase võimaluseni, nõnda et temast on jäänud üksnes *nd*: **tule nüüd koju!** *tulènd koëù!* Eks kirjutata kirjakeeleski sõna **nüüd** asemel sageli *n'd*. Murdeti on lausefoneetiline kvantiteedi lühenemine eriti üldine. Hiiu murrete kohta vt. allakirjutanu „Hiiu murrete häälikud“, 67, 115 ja 117. Martnast on allakirjutanu pannud

kirja: *lammad läksid oštè jürest ringki* 'lambad läksid hobuste (= *ōste*) juurest ringi'. Samas murdes öeldakse hobustele käskluses: *kerà!*, *põrà!* 'keera!', 'pööra!' Vastavad imperatiivid on muidu *kerà!*, *põrà!*

On toodud näiteid sellest, kuidas lüheneb õigekeelsusliku või foneetilise liitsõna teise osise kvantiteet, sest harilikult on just sõna teine osis suurema lühenemistendentsiga. Ent liitsõna esimesegi osise vokaal võib lüheneda: sõna *eesti* = *eš'ti* on liitsõnades enamasti hääldatud *eš'ti*: *eestikeelne raadiosaade* = *eš'ti-gélne rádió-sāde*, *eesti rahva saavutised* = *eš'ti-raĦva* (~ *raffa*) *sāvuttized*. Sõnast *paast* on omastav *paastu* = *pāštū*, ent liitsõnas *paastu-maarjapäev* võib esimese osise pika vokaali asemel olla hääldatud lühike vokaal: *pāštū-mārjabāev*. Mõlemaid osiseid korralikult rõhutades hääldatakse sõna *ettevõte* kujul *ettevētte*, lauses võib kuulda ka hääldamist *ettevētte*.

Eesti keele lause kvantiteedi kõige omapärasem joon on ehk teise silbi vokaali pikkuse muutumine. Kui esimene silp on ülipikk, on teise silbi vokaal lühike. Kui aga esimene silp on ainult pikk või lühike, siis on üksiksõnas teise silbi vokaal poolpikk. Mida lühem on sõna, seda pikem on see poolpikk vokaal. Lauses on poolpika vokaali kvantiteet väga vahelduv. Kui asjaomane sõna on rõhutus asendis, siis ei tarvitse teise silbi vokaalil sugugi pikeneda. Kui vastav sõna on rõhutatud, siis pikeneb teise silbi vokaal seda enam, mida rohkem on vastavat sõna rõhutatud. Kui mõni sõna on lauses eriliselt esile tõstetud, võidakse selle teise silbi vokaali venitada afektiivselt äärmiselt pikaks. Näit. lauseis *kus sa olid küll? tule ometi siia! kas temal on aega?* jne. võib vastavalt sisule pikeneda sõnade *olid*, *ometi*, *temal* teise silbi vokaali kvantiteet täiesti vabalt, kui neid sõnu tahetakse rõhutada. Vastavalt kõne sisule võib siis teise silbi vokaal olla kas lühike, pikk või isegi ülipikk. Selle kohta on lähemalt kirjutanud Õ. Sõster, Teise silbi poolpikk vokaal eesti ühiskeeles (Eesti Keel 1938, 213 jj-d), ja P. Ariste, Hiiu murrete häälikute kvantiteedist, 53.

II. Eesti ühiskeelee õ-st.

„Rahulik suu tõmmata kergele naeratusele, siis avada see nagu harilikult jutustades, hoiduda huulte ümardumisest, hääldada nina poole, keele kõverdudes keset suud.“ Nõnda soovitatakse hääldada eesti õ-d ühes tänapäeva eesti keele grammatikas (Eesti keele grammatika peamiselt muulastele. Kokku seadnud Liisu Teder. Läbi vaadanud mag. Joh. Aavik, 1930). Ei ole siis imestada, et kakssada aastat tagasi grammatikud Thor Helle ja Gutsleff ei üritanudki lähemalt selgitada, milline on eesti õ. Nende grammatikas „Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache“ (1732) lk. 3 on öeldud palatalisatsioonist ja õ-st kõneldes: „Von einigen Wörtern musz die Aussprache nur ex usu, oder aus dem Gehör erlernet werden, als in: *hunt, kot, fant, tont, tootama, nöäl, salw* der Kasten, *töeste, öe* der Schwester, *fanna, palk* der Balcken, *lök*, weil diese, wegen ihres zweyfachen dunckeln Lauts in der Ausrede mit einfachen vocalibus nicht eigentlich exprimiret werden mögen.“ See grammatika on teatavasti esimene allikas, kus vähemalt viidatakse õ olemasolule eesti keeles. Vanemais grammatikais ei ole seda häälikut mainitudki. Tema tähistiseks on teatavasti olnud *o, e, a, ö*, või üksikuil juhtudel mõni muugi vokaalimärk.

Ligemale sada aastat pärast Thor Helle — Gutsleffi grammatikat ei oska A. W. Hupel oma „Ehstnische Sprachlehre“ (1818) teiseski trükkis midagi õ-ga peale hakata. Lk. 9 kordab ta peajoontes oma eelkäijate mõtet ning lisab ääremärkusena:

„*Kel* die Glocke, macht in der Aussprache keine Schwierigkeit, aber der Weibername *Kel* oder *Kell* hat einen Laut der sich nicht durch Buchstaben angeben lässt. Selbst *keik* alles, klingt im Munde des Ehsten anders als es gemeiniglich vom Deutschen ausgesprochen wird. — Auch *pöen* ein Breter-Spund, klingt zwar fast wie *poen* einsylbig, aber die richtige Aussprache wird selten ein Ausländer treffen, noch weniger *pöen* ich kränkele, davon unterscheiden.“

Otto Willem Masingut võib nimetada eesti õ isaks, sest selle literaadi ning keelemehe ettevõttel on õ märk ning sellega ka hääliku tarvitamine saanud eluõiguse eesti kirja- ja ühiskeeles. Esmakordselt

on Masing märki *õ* tarvitanud brošüüris „Ehstnische Originalblätter für Deutsche“ I (1816). Arvatavasti trükitehnilistel põhjustel hakkab selles teoses *õ* esinema alles 7. leheküljel (*õppiks, tõe, tõeks, põhjani, õppitawais, õmmetige* jne.) ning esinemine ei ole järjekindel. Osalt on *õ* tarvitamise ebakindluses süüdi ka autor ise, kelle keeleuusus on olnud teistsugused *õ* tarvitamise traditsioonid kui eesti keele kõnelejate enamikul. Töö 50 jj. leheküljel kirjutab Masing uute kirjamärkide vajadusest *õ*-st ja palatalisatsioonist kõneldes:

„Um aber auf dasjenige zurück zu kommen, was ich über die Unzulänglichkeit des ehstnischen Alphabetes sagte, so werden der Sprache kundige Männer sich davon überzeugt haben, dasz demselben zwei nothwendige Zeichen fehlen, welche, um mich gleich ganz deutlich zu machen, dem russischen *ѳ* und *ѵ* gleichen. Diese vermiszt man im Alphabet, das erstere als ein Muillirungszeichen, das andere als ein Gurgellaut. Will man es genau nehmen, so bedarf dasselbe eigentlich zwei verschiedener Zeichen der letzteren Art; ein höheres und ein tieferes, wie die richtige Aussprache nachstehender und anderer gleichtönder Wörter es hörbar macht; als: *woi*, ganz wie das deutsche *woi!* aber *woi*, die Butter, wird zwar eben so geschrieben, und doch ganz anders ausgesprochen. Das *oi* tönt wie das russische *ѵ* und lässt sich das Wort selbst als *ѳѵ* im russischen hören. Dieser Laut, der mit nichten als Diphthong anzusehen ist, kommt in einer zahllosen Menge ehstnischer Wörter vor, wie z. B. in *oigus, moistus, roigas* etc. es ist aber für denselben kein Zeichen vorhanden. Er selbst ist dem deutschen Organe eben so schwer auszusprechen, als das oftgenannte und mit ihm ganz gleichtönende *ѵ*.“

Toodud tsitaadist näeme, et Masing peab eesti *õ*-d kõrihäälikuks ning võrdseks vene *ѵ*-ga. 1818. aastal võtavad „Pühhapäwa Wahheluggemissed“ *õ* üldiselt tarvitusele. Trükitehnilistel põhjustel on Masing siin tarvitanud kreeka omikroni, millel on kaks punkti ja nende vahel kriipsuke: *ō̇*. Et see on hädamärk, seda mõnab Masing isegi teose eessõnas (lk. IV):

„Teiseks pallun sedda; et se wõeras poohkstaw, (*ō̇*) mis ni saggedaste siin ramatus leida, teid ei pahhandaks. Ei olle temmal waesel, egga minnulgi sennest süüd, et ta nenda kõhheto teie silmi ette tulnud: olli Trükker tedda kül Saksa-maalt nenda tellitanud, kuida peab ollema; agga ei jõudnud õigest ajast seie; sest siis wõeti hädä parrast se Kreka-kirja tähhekenne (*ō̇*) temma assemele. Kui needsinnatsed P ü h h a - päwa wahheluggemissed teie mele pärast peaksid ollema, siis

saab peagi teine ja kolmas jaggu väljatullema, ning siis ka se tähke enne oma õige modi järrele kirjas ollema.“

Õige kirjamärgiga on mõeldud just õ-d, mis hiljemini saabki üldiseks. Samuti trükitehnilistel põhjustel on Masing samal 1818. aastal Rosenplänteri „Beiträge'des“ XII tarvitanud kirjamärki õ: õppetaja, mõisa, õnneks, õntsfaksteggewas, põlwe jne. (lk. 34 jj-d). „Marahwa Näddala-Leht“, mis hakkas ilmuma 1821. aastal, tarvitab taas õ-d ja siit peale juurdub see täht eesti kirjakeelde. Ajalehe 1822. aastakäigus, lk. 44 jj., on toodud ka seletus selle kohta, miks on võetud tarvitusele uus kirjatäht:

„Sedda pohkstawi ei olnud meie kirjas, ja sellepärast prukisiwad o ehk õ temma assemel. Seältap se siis tulli, et mitmed sõnnad, mis räkides hopis tõistwisi kõllawad, ja hopis tõist asja tähhendawad, ühhe wisi peäl kirjutasid, ja luggejad sellega seggasid. Olgo näituseks need sõnnad: kõrt mis paddas kedan, ja kõrt mis wäljal künnan, neid kirjutasid kõrt ja kõrt; nenda ei sanud siis mitte sõnnast arwu, kumba ühhe tõisega pididi tähhendatama, kas kõrt, wai kõrti. Agga kui nenda kirjutame, kuidas siinsammas allamal lähheme näitama, siis kaub seggadus ärra; n. k.

*kõrt keeb paddas, kõrt künnan süggise,
tõe jures on waewa, tõe tundmine annab tarkust,
õe pimmeduht kardan; õe furma pärraht nuttan.“*

Kõige põhjalikumalt on Masing põhjendanud õ olemasolu ning seletanud selle hääliku olemust eesti keele foneetika seisukohast tähtsas raamatukeses „Beitrag zur Ehstnischen Orthographie“ (1824). Lk. 8 jj. on eri peatükk õ-st:

õ und sein Doppellaut õi sind zwei, in den Pühhapäwa wahheluggemised zu erst angenommene Zeichen, die bis dahin gänzlich, zum grössten Nachtheile der Deutlichkeit, in der ehstnischen Schrift mangelten. Sie dienen als Zeichen zweier, der ehstnischen Sprache eigenthümlichen, und für den Nichtehsten schwer auszusprechenden Gurgellaute. Was man wider beide einwenden zu müssen geglaubt, ist durch sich selbst sowohl, als auch durch die Anerkennung ihrer Nothwendigkeit und Unentbehrlichkeit, gebildeter Nationalen, schon längst widerlegt, und auf sein Nichts zurückgeführt. Bisher suchte man das fehlende õ bald durch o, õ ja! sogar durch a, wie in dem Worte *fanna*, zu ersetzen; und wegen des fehlenden õi sich bald mit oi, õi und ei aus der Verlegenheit zu helfen; schuf damit aber viele Wort- und Sinn-Entstellungen, und verkrüppelte die Aussprache. Der Wörter sind

unendlich viel, die mit *õ* und *õi* geschrieben werden, und rechnet der Drucker, im Durchschnitte, auf jede octav Seite achtzehn Lettern dieser Art.“

On tähelepandav, et Masing ise peab esimeseks *õ*-märgi esinemise kohaks „Pühhapäwa Wahheluggemissi“, ehkki see märk esines tal juba kaks aastat varemini. Nagu igal uuendusel, nõnda oli ka Masingu esitisel pooldajaid ja vastaseid. Kuidas toleaeagne kirjanduslik avalikkus suhtus *õ* hääldamisse ja märkimisse kirjas, ilmneb kõige paremini „Beiträge’dest“. Ajakirja XI numbris (1818) teeb H. Rosenplänter lk. 108 joonealuse märkuse, et eesti keeles on olemas „eigenthümlicher Laut“, millel pole sobivat kirjamärki. Sama „Beiträge’de“ aastakäik, lk. 162, nendib, et eesti sõnu hääldatakse valesti ja eriti just omapärast „*ö-d*“, mis esineb sõnus nagu *mönda* ja *põhhi*. Vt. ka „Beiträge“ XIII (1821), lk. IV.

Rosenplänteri *õ-d* pooldavaile märkustele on Kuusalu pastor J. Hirschhausen kirjutanud vastuväiteid (Beiträge XIII, lk. 1 jj.):

„Im 11 ten Heft der Beitr. zur gen. Kenntn. der ehstn. Sprache wird p. 162. unter No. 9 des Anhangs vorgeschlagen, *mönda* und *põhhi* zu schreiben, statt des bisherigen *monda* und *pohhi*, und der angeführte Grund heiszt: der Ehste spricht so, oder doch beinahe so. Ich bemerke dagegen: Im Revalschen spricht man eben so wenig *põhhi* und *mönda*, als grade genau *pohhi* und *monda*. — Letzteres würde indessen weniger auffallen, als Ersteres. Die Wahrheit ist: der Ton schwebt zwischen beiden, steht jedoch dem *o* näher, als dem *ö*, ist eigentlich ein dumpfes *o*, das nicht geradezu hervorströmt, sondern durch die Richtung gegen den Gaumen im Munde gebildet wird. Um sich davon zu überzeugen, dasz in *pohhi* mehr ein *o* als *ö* klinge, vergleiche man damit die Aussprache des Wortes *põhk* (Streu), welchem ein *ö* gebührt; eben so rechtfertigt sich das *o* in *monda*, wenn man es an Aussprache des Wortes *möddo* (Meth) versucht.“

Näeme siis, et Hirschhausenil on vaid osaliselt arusaamist *õ* ole-musest. Tema arvates on see häälik „tume *o*“. Masingu „Pühhapäwa Wahheluggemistest“ kõneldes ütleb Hirschhausen (lk. 20 jj-d), et selles raamatus on tõelisi õigekirjutuslikke parandusi. Ta arvab siiski, et Masingu kirjamärgi *õ* asemele sobiks kreeka omikron ilma mingi lisandita. Hirschhausen mõonab, et eesti keeles on olemas eriline vokaal, mis moodustub sel teel, et „das *o* nicht gerade hervorströmt“. Hirschhausen arvab, et erilise uue kirjamärgi tarvituselevõtt ei ole siiski vajaline, sest eesti keeles ei olevat kahetähenduslikke sõnu, mis vajaksid eristamist kirjaski. Teiseks eeldaks *õ* tarvituselevõtt liiga peent heliuuri-

mist (Tonforschung), nõnda et oleks karta, kas eestlane sellega hakkama saaks. „Der Ehste werde die zu empfehlende Bezeichnung in der Anwendung beim Schreiben entweder nicht gehörig unterscheiden, oder, falls er sie wirklich unterschiede, sie doch zu den weniger nutzbaren Subtilitäten rechnen, und das um so mehr, wenn etwa die Meister selbst in der Anwendung verschiedener Meinung seyn sollten.“ Õigusega nendib Hirschhausen, et Masing tarvitab õ-märki sealgi, kus ta pole eesti keeles üldine. On ju Masingul suurel määral nn. vai murrete jooni õ tarvitamises. Suuresti eksib aga Hirschhausen arvates, et õ märkimine oleks peensus, mis tekitaks eestlastele raskusi ning üldist segadust eesti keele kirjaviisis. Oma kirjutise lõpus esitab ta rea diftongilisi sõnu, kus esineb õ, nagu *oigus, woi, loi, toi, moistus, woidma, toe, oitseb, noäl, tootama, keik*.

Samas „Beiträge'de“ numbris on väljaandja Rosenplänter võtnud ka ise sõna kirjutises „Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend“. Lk. 54 jj-d on esimese esitiseks just õ tarvituselevõtt. Rosenplänteri arvamus on, et „Pühhapäwa Wahheluggemistes“ tarvitatud märk *ö* peaks võetama üldiselt kasutamisele, liiatigi, et häälik *õ* on omane kõigile Eesti osadele. Kuivõrd vajaline on õ-d kirjaviisiski märkida, seda seletab Rosenplänter tõigaga enese praktikast. Ta olevat aastate viisi hääldanud *töövaim* õige sõna *tõevaim* asemel, sest ortograafia ei lasknud nende sõnade vahel vahet teha (lk. 59). Rosenplänter väidab just vastupidi Hirschhausenile, et uus kirjataht ei tekitaks eestlastele raskusi, vaid juhiks eesti lugeja õigele olukorrale. Mida eestlased ise arvavad õ-märgi tarvituselevõtust, selleks tsiteeritakse kahe eesti koolmeistri kirju, kus täiel määral pooldatakse parandatud õigekirjutust (lk. 62 jj-d). Lk. 65 arvab Rosenplänter, et eesti keeles esinevad kõik vokaalid kahesugusel kujul (in doppelter Gestalt). Vokaalidest püstitatakse siis niisugune rida:

a e i o u
ä η ü ö u.

Sellest nähtub, et Rosenplänter peab õ-d *o* varjundiks. Kirjutise lõpus (lk. 67) tehakse õ kohta lõppotsus:

„Ich unterwerfe diese Ansicht den Forschern der ehstnischen Sprache, und schliesze diesen Vorschlag, das *ö* betreffend, mit folgenden... Worten: es ist offenbar für die Leser beider Nationen, um Verwechselung vorzubeugen, ersprieszlich, wenn ein in dem geschriebenen Worte selbst enthaltener Wink gleich beim ersten Anblick über die Aussprache und Bedeutung zurechtweist.“

Järgmises „Beiträge'de“ numbris (XIV, 1822) sedastatakse eessõna X leheküljel, et trükkal Marquart on saanud uued eesti trükitüübid. Uute tüüpidega on arvatavasti mõeldud ka õ-d, sest selles „Beiträge'de“ numbris ei esine enam märk ö, mis oli ju hädaabinõuks, vaid taas õ. Lk. 145 jj-d on ajakirja väljaandja toonud sõnaloendi, kus esineb õ.

„Beiträge'de's“ XV on Räpina pastor F. Heller toonud omadki arvustavad märkused (lk. 74):

„Wo das dumpfe ö tief ausgesprochen wird, hat es die rev. (s. o. põhja-eesti) Schrift bisher in mehreren Wörtern, z. B. *woeras*, treffend, durch *oe*, und noch treffender durch *oö* (*woöras*) dargestellt. Denn man darf nur *oe* und besonders *oö* in Einem Moment, oder *e*, besser *ö* mit einem kurzen Vor- oder Anschlage von *o* aussprechen, so hat man so ziemlich diesen der ehstn. Sprache eigenthümlichen Umlaut, der sich dadurch wesentlich von dem *ö* unterscheidet, dasz er, oben am Gaumen erzeugt; nicht, wie das *ö*, aus der Mitte der gespitzten Lippen, sondern seitwärts zwischen den Lippen hervorkommt.“

Seega kirjeldab Heller üsna õigelt huulte asendit õ moodustamisel ja ka keele tegevust suuõõnes on kirjeldatud küllaltki õigelt. Tähelepanдав on, et Heller arvab, nagu oleks õ *e* või ö, mille eel või lõpus on *o*. Seega on see autor kõnesolevat häälikut pidanud siiski kas või mõnel määral labiaalseks häälikuks, nagu sel arvamusel on olnud hiljemini saksa soost autorid.

„Beiträge'des“ on pandud kindel alus eesti kirjamärgi õ tarvitamisele kirjakeeles ega pole sellest ajast kaheldud hääliku õ olemasolus. Kuid siiski on pidanud kuluma aastakümneid, enne kui õ-märgi tarvitamine sai kirjakeeles üldiseks. Isegi eesti uue kirjaviisi looja E. Ahrens ei pidanud vajaliseks eristada õ-d ö-st. Tema keeleõpetuses „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes“ (Tallinn, 1843, lk. 10) tehakse vaid vahet „puhta“ ö ja „ebapuhta“ ö, s. o. õ vahel. Viimasest kirjutatakse järgmiselt ö-d käsitledes:

„In allen übrigen Fällen ist das lange ö durch vorlautendes *o* verunreinigt. Z. B. *rööm*, *höruma*, *löötsutama*, *önes*, *pöön*, *föa* (von) *jödda*, etc. — Das kurze *o* ist allemal unrein, und zwar verschmilzt der Doppellaut *oö* mehr oder weniger in einen Laut, der zwischen *o* und *ö* schwebt. Zu unterscheiden ist er noch in *pöld*, *pölwe*, *löhki*, *köht*, *töftma*, *wötma*, *lödwa*, *öppima*, *köndima*, *körb*, *örn*, *tömbama* etc., aber nicht mehr in *könne*, *mönnus*, *nöggi*, *pöllema*, *tödde*, *fömmmer* etc.“

Toodust näeme, et Ahrens ei ole olnud kindel selles, kus esineb õ, sest mitmest õ-lisest sõnast ta väidab, et neis esineb ö. Samal lehe-

küljel veidi allpool lisab Ahrens, et „ebapuhast“ õ-d võib kätte õppida vaid eestlastelt.

Õpetatud Eesti Seltsi arhiivis M. A. 171:12 on alal Ahrensi käsi-kiri „Versuch, die orthographischen Zeichen Masings, durch Zurückführung der Ehstnischen Aussprache auf ihre Gesetze, entbehrlich zu machen“. Selle kirjutise 7. leheküljel on paragrahv „Der Circumflex auf dem o (õ)“, milles õ-d peetakse vaid *õ* diftongeerumiseks, nagu eesti keeles võivat diftongeeruda muudki vokaalid.

Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised II₄ (1852), lk. 51 jj-d, toovad F. R. Faehlmanni huvitava kirjutise „Ueber estnische Orthographie“. Faehlmann oli teadlik õ-märgi tarvitaja ja sellepärast ei jätnud ta oma kirjutises mainimata ka seda kirjamärki ning häälikut, mida see märk tähistab. Lk. 56 on öeldud õ-st, et see häälik on „ein eigenthümlicher estn. Vocal und Masing hatte vollkommen recht, ein eigenes Zeichen für ihn zu erfinden“. Olgu siinkohal möödaminnes veel mainitud, et Faehlmann on pidanud kõne vai murrete omapärasest õ-esindusest Õpetatud Eesti Seltsi ühel koosolekul 1841. aastal (A. Raun, Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastasest tööst keeleteaduse alal, lk. 14).

Edasi tuleks tähele panna ainult seda, kuidas grammatikud ja eesti keele uurijad on seletanud õ moodustamist.

1871. aastal Kuressaares ilmunud „Einladung zur öffentlichen Prüfung im Gymnasium zu Arensburg am 17. und 18. December 1871“ sisaldab muuseas D. v. Mewes'i kirjutise „Звуковые особенности эстонского языка“ eesti keele häälikulistest omapärasustest. Kirjutise 5. leheküljel on öeldud, et eesti õ on „несравненно глуше и выше нашего (s. o. vene) u“.

Aasta hiljemini ilmunud J. Krohn'i „Wiron kielioppi Suomalaisille“ (1872) väidab, et „Virolaisilla on omituinen, hyvin paljon viljelty seka-vokaali õ, joka on venäläisen u:n sukua, vaikka enemmän õ:hön vivahtava“ (lk. 14).

M. Veskel on väitekirjas „Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes“ (1873) õ-d peetud häälikuks, mis on „zwischen o und ö, ähnlich dem englischen u in but“ (lk. 4). Veske arvates ei olnud õ algupärane häälik, vaid tekkinud o-st, e-st või a-st („Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis“, Tartu, 1879, lk. 12). Lõuna-eesti murdeis esinevat nn. taga-*e*-d on Veske pidanud võrdseks õ-ga (Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875, 1877). Veske on pidanud õ-le lähedaseks häälikuks ka redutseeritud vokaale hiiu murretes. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatus 1877 (Tartu, 1878), lk. 112 jj., kirjutab ta vähemalt *jallgô*, *wakkô*, *sukkô*,

kaskô jne., kus hiidlane hääldab *jalgv*, *vakkv*, *sukkv*, *kaškə* 'jalga, vakka, sukka, kaske'. Selles mõttes on Veskel õigus tarvitada taandatud vokaalide kohta kirjamärki *õ*, et redutseeritud ehk taandatud vokaalidest jääb akustiline mulje, nagu oleks vastav vokaal tugeva *õ*-varjundiga. Redutseerides on vokaal artikuleeritud ikka lähemal suulae keskosale, nagu keskvokaalidki.

F. J. Wiedemann'i „Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte“ (1875) mitmekülgse ning põhjaliku teosena võtab muidugi kõnesse ka *õ*. Lk. 85 jj. on öeldud:

„Das *õ* scheint ursprünglich in der Vocalharmonie in der Reihe der sogenannten harten Vocale (*a*, *õ*, *o*, *u*), dem *e* in der der weichen (*ä*, *e*, *ö*, *ü*) entgegen zu stehen und wechselt häufig mit diesem, aber auch mit dem *o*, denn es liegt zwischen beiden, oder genauer zwischen *ä* und *ä*, von Ahrens als „unreines“ *ö* bezeichnet . . . Man hat diesen den Ehsten eigenthümlichen Laut mit dem russischen *у* verglichen, richtiger ist wohl, dass er nicht selbst = *у* ist, sondern dass er sich zum *e* (oder *ö*) verhält wie im Russischen *у* zu *и* (*i*). Das *õ* wird ausgesprochen mit weniger zusammengezogenen Lippen als *ö* (*o*) und mit weniger erhobener Zungenwurzel als *e* (*ö*), fast identisch dem *у* lautet der Diphthong *õi*, besonders nach der Aussprache der Werroehsten, z. B. *sõir*, begrifflich und fast auch lautlich das russ. *сыръ* (Käse). Uebrigens kommen in der Aussprache des *õ* viele locale Schattirungen vor. In Allentaken fehlt es ganz und wird durch *e* oder *o* ersetzt, wie im Finnischen, in anderen Gegenden neigt es mehr oder weniger zu *e*, *ö* oder russ. *у*, so dass man sich kaum wundern darf, wenn erst so spät ein besonderes Zeichen dafür eingeführt ist.“ Kuigi on olemas väikesi kohalikke erinevusi *õ* hääldamises, ei ole praegustes eesti murretes need erinevused siiski nõnda märgatavad, et võiks kõnelda lausa erinevaist häälikuvarjundeist. On usutav, et ka Wiedemanni ajal ei olnud *õ* murdelised erinevused ilmselt teissugused tänapäeva omadest. Oma grammatikas kõneleb Wiedemann *õ*-st edasi järgmiselt: „Man gebraucht das *õ* nur in Sylben mit dem Hauptton, in anderen nur *e*, doch hat dieses da, wo Vocalharmonie herrscht, eine etwas andere Aussprache nach Stammsylben mit harten als nach solchen mit weichen Vocalen.“ Seega siis on Wiedemann olnud teadlik sellest, et järgsilpides esineb nn. taga-*e*, mis akustiliselt erineb *õ*-st. Toodud tsitaatidest nähtub, et sellel uurijal on olnud üldse küllaltki õige arusaamine eesti *õ*-st. Täpsemat hääliku määratlemist ei ole võimaldanud tolle aja foneetilised meetodid, mida meil tunti või kasutati. Juba 1864. aastal ilmunud teoses „Versuch

ueber den werroehstnischen Dialekt“ (Peterburg) on Wiedemannil üsna selge arusaamine kõnesolevast eesti häälikust, mis tema arvates on hoopis midagi muud kui *õ* (lk. 4).

Läänemere-soome keelte foneetilise uurimise seisukohalt on õige olulise tähtsusega A. Genetz'i „Lautphysiologische Einführung in das Studium der vestfinnischen Sprachen mit besonderer Berücksichtigung des Karelischen“ (1877), sest selle tööga toodi meiegi keelerühma käsitlusse keele füsioloogilis-foneetilised vaatlusviisid. Töö 11. leheküljel on toodud ka eesti *õ* foneetiline valem, mis Genetzi järgi on *G○-N:03*. Lõuna-eesti murretes esineva pika *õ* valemiks on *G○-N:02*. (Vene *u* on *G○-N:01*.)

K. A. Hermann on mitmes asjas kopeerinud M. Vesket. Ka selles üksikasjas ta kopeerib oma eelkäijat Leipzigit, et arwab *õ* olevat hilistekkinud hääliku. Et aga Hermannil oli suur kalduvus üldistada otsustusi ning esitada arvamusi kerge käega, siis on ta selleski küsimuses asunud õigegei radikaalsele seisukohale juba oma väitekirjas „Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen Sprache mit vergleichenden Hinweisen auf das Suomi“ (Leipzig 1880, lk. 19):

„Das estn. *õ* ist ohne Zweifel ein neuerer Laut und kommt im Suomi gar nicht vor, obgleich es im Wepsischen, Wotischen und Livischen, sowie theilweise in den wolga-finnischen Sprachen vorhanden ist. Seine Aussprache ist für jeden Nichtesten von der grössten Schwierigkeit. Sein Laut ist enthalten in dem russischen *u* = estn. *õi* (z. B. russ. *мѹду*, *ѹи* ihr, klingen den estn. *või* (trükiviga pro *tõi*) er holte *või* Butter gleich, nur das *i* ist in letzteren länger). Nimmt man das *i*-Element aus dem russ. *u* weg, dann bleibt das estn. *õ* nach. Wie dieser Laut entstanden, vermag ich nicht zu erklären. Hat vielleicht das russ. *u* den Anlass dazu gegeben? Das *õ* ist in vielen Wörtern an die Stelle eines früheren *a*, *e*, *o* oder *ö* getreten.“ Edasi polemiseerib Hermann Wiedemanniga: „Wiedemann sagt, dass das *õ* sich zu *e* (od. *ö*) verhalte, wie das russ. *u* zu *u* (*i*), allein auch das ist bedenklich und erklärt Nichts. Jedenfalls ist es ein selbständiger Laut und nicht etwa ein Umlaut aus *o*, wie frühere Grammatiker annehmen.“

Olgu siinkohal öeldud vaid nõndapalju, et Wiedemanni seletused on õige alusega. Huvitav on aga, et Hermann mainib, nagu mitmed teisedki autorid, nagu oleks vene *u* võrdne eesti diftongiga *õi*. Eesti diftongis esinevad teineteise järel avahäälikud *õ* ja *i*. Populaarselt öeldes on aga vene *u* moodustatud nõnda, et samaaegselt on hääldatud eesti *õ* ja *i*. Toodud võrdlus ei vasta muidugi täpsele moodustustaustale,

kuid ta aitab selgitada keeleelus sageli esiletulevat nähtust, kuidas võõras liithäälik või häälikuvarjund võidakse analüüsida osadeks ja need osad hääldada iseseisvalt teineteise järel (vt. lk. 41).

Ajaliselt edasi minnes tuleb nimetada vanimat transkriptsioonis avaldatud eesti tekstinäidet. Pariisi ajakirjas „Le Maître Phonétique“ XII (1897), kus lk. 44 jj. H. v. Holst on avaldanud eesti hääldamisest paar katkendit nn. rahvusvahelises transkriptsioonisüsteemis. Eesti *õ* on neis keelenäites transkribeeritud *æ*-ga: *væ:rsit* (trükiviga pro *væ:rsil*) 'võõrsil', *vætta* 'võta', niisiis sama häälikuga nagu prantsuse *æ* näiteks sõnas *profesæ:r* 'professeur'. Keelenäited on Holst toonud usutavasti enese häälduse järgi, mis on tüüpiliselt kadaklik.

Sajandi vahetusel on *õ*-st kirjutatud monograafia. See on tänini ainus häälikumonograafia eesti keele kohta. Monograafia autor on Väandra kurtummade kooli juhataja C. Hörschelmann. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatus 1902 (Tartu, 1903) lk. 37 jj-d on talt töö „Studien zum Lautwandel des „*õ*“ im Estnischen“. Autor võtab kõne alla ka vanema vastava kirjanduse, peamiselt aga Genetzi ülalmainitud foneetilise sissejuhatuse. Hörschelmann pooldab üldiselt Genetzi vaateid *õ* moodustamisest:

„Die phonetische Bildung des *õ* ist von Genetz im ganzen treffend angedeutet worden. Der Laut entsteht durch gutturale Erhebung der Zungenwurzel ohne jegliche Combination mit sonstigen Organbewegungen, die von Genetz nicht berücksichtigte Hebung des Kehlkopfs ist wohl nur die unmittelbare Folge der gutturalen Zungenbewegung.“

Hörschelmann arvab, et *õ* kuulub velaarsete häälikute hulka. Lähtudes *a*-st vene *ы*-ni saaks tema arvates järgmise vokaalidesarja:

a õ³ õ² õ¹ y (ы).

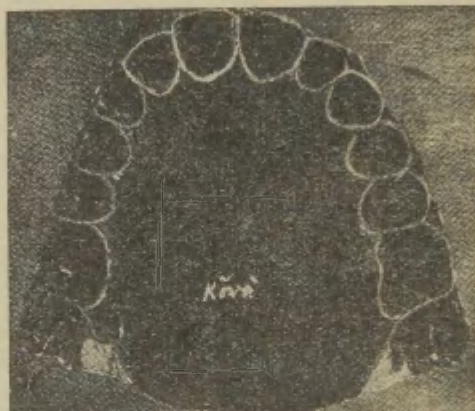
õ¹ oleks omane võru murretele ja *õ²* tallinna murretele. Murdeti võivat aga esineda mitmesuguseid *õ* häälduslikke varjundeid. Hörschelmann vaidleb Wiedemanni vaadete vastu *õ* moodustamisest ja ütleb:

„Der Laut *õ* als gutturaler, hat weder mit *ö* (palatal-labial) noch mit *e* (rein palatal) auch nur das geringste zu thun, was Wiedemann merkwürdiger Weise in Bezug auf das *ö* am Schluss des § 23 auch unumwunden zugiebt, indem er auf die Vokalharmonie hinweist. Der Deutsche hat den Unterschied nur nicht sobald herausgehört“ (lk. 39 jj.).

Hörschelmann on saanud osalt õigemini aru *õ* kujundamisest kui Wiedemann, mis on ootuspäranegi kurtummade õpetajast, kuid siiski on temalgi veel üsna segane arusaamine *õ* kujundamise üksikasjadest.

Hörschelmann arvab, et õ on seda kõrgem, mida rohkem minna itta eesti keelealal. Autor väidabki, et õ on tekkinud eesti keelde vene keele mõjul, sest vene keelele olevat omane „guturaalne“ hääldus, mida eesti keel ei tundvat. Oma oletust põhjendab autor muuseas järgmiselt:

„Jedes Volk hat seine typische Artikulationsform, und das Estnische unterscheidet sich, wie es scheint dadurch von dem Russischen, dass die Artikulationsform der Esten bedeutend mehr in den vorderen Artikulationsorganen spielt, als die durchaus guttural gefärbte des Russen. Gerade diese „vordere“ Artikulation ist es, welche einerseits der estnischen Sprache die unnachahmliche Weiche und melodische Reinheit verleiht, andererseits die grosse Schwierigkeit, ja fast Unmöglichkeit der richtigen



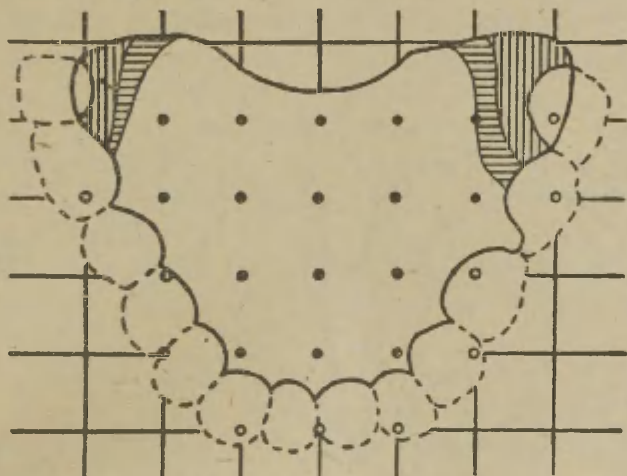
Joon. 1.

Aussprache des Russischen begründet. Jene weiche Schönheit hat kaum eine der mehr palatal fundirten indogermanischen Sprachstämme aufzuweisen, und da ist das õ dieser Weichheit gleichsam durchaus nicht congenial. Wenn neuerdings ein Verfasser eines Postimees-Artikels das õ als ein Hauptelement der Schönheit der estnischen Sprache hingestellt hat, so macht er hoffentlich keinen Anspruch darauf, von einem Phonetiker ernst genommen zu werden“ (lk. 44 jj.).

„Postimehe“ artikliga mõtleb Hörschelmann L. Raudkepi kirjutist „Eesti keele loomust“, mis ilmus „Postimehes“ aastal 1902, nr. 61, 62 ja 64. Raudkepp peab õ-d eesti keele iluks. Muuseas toob ta lehe 64. numbris näitena rea õ-lisi sõnu ning lisab neile seletuseks: „Neis sõnades tähendab õ selle pääle, et sel ehk teisel asjal niisugune kuju on, nagu suul õ rääkimise juures ehk niisugune wool ehk niisugune hörnus, nagu õ-l.“ Raudkepp näikse siis pooldavat arvamust, et

häälikul on oma sisuline tähenduski, arvamus, mis lähtub kreeka filosoofidest. Raudkepp peab δ -d võrdseks indiferentse vokaaliga ϑ (nr. 62).

Senikirjeldatud δ -vaatlused on peajoontes siiski ebakindlaid otsinguid selle hääliku moodustamise õige kirjeldamise taotlemisel, ehk küll mõnigi autor on kirjeldanud tabavalt kujundamise üksikseiku. Suure pööride aine käsitlusse toob L. Kettuse väitekiri „Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaferischen dialekt“ (1913). Töö sissejuhata-



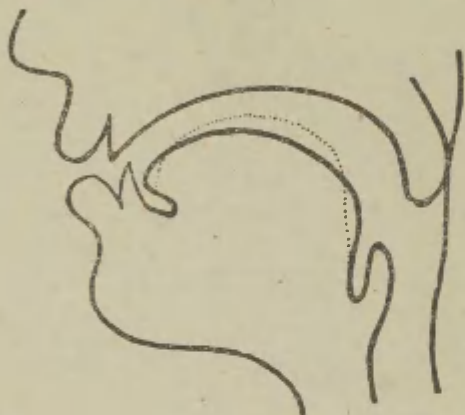
Joon. 2.

vas osas on eriline peatükk δ -st ehk „mediodorsaalset vokaalist“. Tulemused, mis esitatakse, on saadud peamiselt katselis-foneetilisel teel. Lõpetanud tagavokaalide vaatluse jätkab Kettunen:

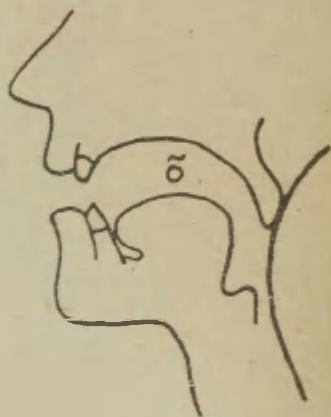
„Während bei der bildung der eben besprochenen klasse (s. o. tagavokaalid) die hinterzunge die wesentlichste rolle gespielt hat, wird die mundartikulation des in rede stehenden vokals, der im kod. dialekt eine kategorie für sich vertritt und in der phonetischen literatur gewöhnlich als e („das hintere e “) angegeben ist, zunächst von dem mittleren teil des zungenrückens hergestellt; dieser hebt sich gegen den mittleren oder hinteren harten gaumen (medio-, postalatal), indem die vorderzunge etwas zurückgezogen in dem unteren munde liegt. Die artikulationsstufe, der abstand der zunge vom gaumen ist, insofern die beobachtungen richtig sind, merkbar grösser als die des e , und der laut scheint also sowohl in der vertikalen als in der horizontalen linie näher dem o als dem e zu fallen.

Als wichtiger punkt ist noch hervorzuheben, dass die lippen bei dem *õ* weder bewegungen nach hinten noch nach vorn machen, sondern vielmehr sich ganz passiv dem öffnungsgrade des unterkiefers anpassen. Übrigens ist die kieferöffnung sehr klein, unter normalen verhältnissen wohl kleiner als bei irgendeinem anderen vokal. Auch dieser umstand dient zur modifizierung des vorderen resonanzraums und zur färbung des diesem vokal eigentümlichen klanges“ (lk. 15 jj.).

Sama teose 51. leheküljel on toodud ülesvõte palatogrammist (või õigemini suulaest) *õ* kujundamisel sõnas *kõva* (pilt 1), kus võime näha õige väikest puudutusala kahel pool postpalaatumil. Kettunen on üldi-



Joon. 3.



Joon. 4.

selt üsna täpselt kirjeldanud Kodavere murde *õ*-d, millele on lähedane ühiskeele *õ*. Et mõnes üksikasjas Kettuse vaated nõuavad siiski korrektsiooni, sellele on allakirjutanu viidanud juba oma töös „Hiiu murrete häälikud“ (1939, lk. 74 jj.). Viimatimainitud kohas on esitatud ka palatogramm *õ*-st ning *õõ*-st (joon. 2) ja kava keele asendist *õ* moodustamisel (joon. 3). Kettunen on puudutanud eesti *õ* kujundamist veel eesti keele õpikus „Eestin kielen oppikirja“ (IV trükk, 1936, lk. 8 jj.) ja eesti ja soome keelelisi erinevusi käsitlevas „Oppikirja eestin ja suomen eroavaisuustista“ (II trükk, 1926, lk. 10).

A. Saaberki (= Saareste) „Tegeliku eesti foneetika alged“ (1920, lk. 23) ütleb *õ*-st järgmist:

„Et eesti *õ*-d hääldada, tuleb keelt suukoopas *e* seisukohast märksa tahapoole ja ka pisut allapoole tõmmata (ehk: *ä* hääldamise paigast

pisut üles ja tahapoole). Huulte avaus jääb sama suureks kui *e*-l (seega siis vähem kui *ä*-l ja *a*-l). Suunurgad ei liigu tahapoole.“

Eelmisel leheküljel on teose autor toonud joonise *õ* moodustamise keeleasendist (joon. 4). Nagu sellest joonisest nähtub, on Saareste arvates keeleseljal õige madal asend, mis väga vähe on kõrgem *a* omast. Tegelikult on *õ* moodustamisel keeleselg siiski enam tõusnud.

Suuremale osale Saaremaad on *õ* võõras häälik ja sellepärast on teda pidanud käsitlema J. Aavik raamatus „Saaremaa keel ja kirja-keel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele“ (1923). Lk. 16 õpetatakse *õ* hääldamist:

„*Õ* hääldatakse peaaegu nagu Wene *u*, (seepärast kirjutataksegi Wene nimedes *u* Eesti *õ*-ga või *õi*-ga, näit. *Dawõidow*). Siiski on *õ* enam *e* poole kalduw, kuna Wene *u* enam *i*-poole. *Õ*-d hääldades ei säeta huuli torusse nagu *ö* juures, waid huuled püsiwad peaaegu nagu *e* hääldamisel, ainult keel tõmmatakse tahapoole (peaaegu nagu Wene *u* hääldamisel).“

Ehkki Aaviku seletused *õ*-st on õiged, on need siiski nõnda pinna-pealsed, et vaevalt suudaks saarlane nende järgi õiget *õ* moodustamist kätte õppida.

Eesti *õ* kohta käivast kirjandusest on lõpuks mainida veel F. Äimä „Yleisen fonetiikan oppikirja“ (1938), kus lk. 130 on eesti *õ*-d käsitledud mediodorsaalsete häälikute hulgas (vt. ka sama teose lk. 189), ja P. Ariste, „Eesti foneetika“, lk. 54 jj.-d.

Ülaltoodud tsitaatidest on nähtunud, et eesti *õ*-d on kõigepealt võrreldud või peetud võrdseks vene *u*-ga (= *i*). Siis on seda häälikut peetud võrdseks indiferentse vokaali *a*-ga ja inglise *ʌ*-ga (sõnas *but* = *bʌt*). Need häälikulised samastused on siiski üsna kaudsed. Eesti murretes esineb küll *i*-gi (näit. Võrumaa murretes *sīs* 'siis', *mīk* 'mõök'). Saarte murded tunnevad taas *a*-d. Ent eestlase kõrv eraldab kohe *õ* neist häälikuist, mis siin on võrdluseks nimetatud. Eesti lähimais sugukeelis, liivis ja vadjas, esineb aga enam-vähem võrdseid häälikuid eesti *õ*-ga, mida vastavate keelte uurijad on samastanudki või rinnastanud eesti häälikuga.

Liivi *õ*-st kõneldes võrdleb juba J. A. Sjögren — F. J. Wiedemann'i suur keeleõpetus „Livische Grammatik nebst Sprachproben“ (1861), lk. 10 jj., seda liivi häälikut eesti „ebapuhta“ *ö*-ga, nagu Wiedemann tollal nimetas *õ*-d. V. Thomsen'i „Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog“ (1890), lk. 59, arwab, et liivi *ø*, nagu ta märgib liivi *õ*-d, on eesti *õ* ja vene *u* vaheline häälik. Samal arvamusel on ka L. Kettunen teoses „Untersuchungen über die livische

Sprache" (1925). Eesti õ-st kõrgemaks peab liivi vastet ka L. Posti oma väitekirjas „Grundzüge der livischen Lautgeschichte" (1942), eriti lk. 17.

Vadja keeles esinevat õ-d peab A. Ahlqvist oma vadja grammatikas „Wotisk Grammatik" (1856) täiesti võrdseks eesti õ-ga, kui häälik on esimeses silbis. Sõna sees olevast õ-st arvab aga Ahlqvist, et see on



Joon. 5.

„tume“ e-häälik, mis läheneb õ-le. L. Kettunen on sel arvamusel, et eesti õ on mureti madalam kui vadja õ (Vatjan kielen äännehistoria², 1930, lk. 15). Allakirjutanu on puutunud vadja keelega kokku peaaegu kõigis külades, kus seda keelt veel võib kuulda, ja kõikjalt on jäänud mulje, et eesti ja vadja häälik on teineteisega igas asendis õige sarnased.

Seega tuleb lõpetada ülevaade sellest, kuidas senised autorid on selgitanud eesti õ moodustumist, ning ühtlasi sellest, kuidas on ürita-

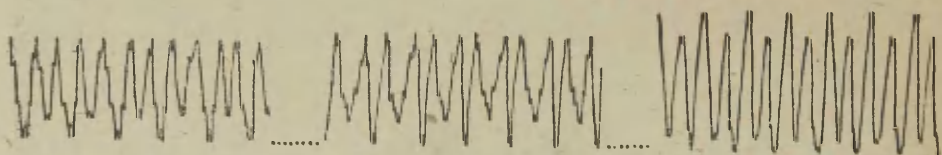
tud õ-d kirjas märkida. Edasi võetakse vaatlusele õ moodustamise üksikasju, nagu neid on saanud Tartu Riikliku Ülikooli Foneetikalaboratooriumis tehtud katsetustel viimaste aastate jooksul. Katseid on tehtud ühiskeeles kõnelejate hääldusest, nõnda et esitatavad tulemused peaksid kajastama seda õ-d, mis on tavaline ühiskeeles ning millel pole ilmset murdelist varjundit.



Joon. 6.

Missugune on keele puudutusala niihästi pika kui ka lühikese õ moodustamisel, seda osutavad joon. 2 toodud palatogrammid, mis on kokkuvõtlik ülevaade umb. 15 katsealuse üksteisega väga sarnaselt hääldatud õ-st. Joonisel osutavad vertikaaljooned lühikest õ-d. Rõhtjoontega on lisatud see pindala, mille võrra pika õõ kujundamisel on puudutus-pindala suurenenud. Pehmel suulael olevat puudutusala palatogramm ei saa registreerida.

Lisaks palatogrammidele toodagu veel mõned küsimust selgitavad ülesvõtted. Kõigepealt tuleb vaatlusele paar röntgenvõtet pikalt hääldatud *õ*-st, mida samuti korrektset ühiskeelt kõnelev isik on öelnud kahel eri korral. Et iga hääliku moodustamine ei ole absoluutselt kõikumatu, siis on kummalgi korral hääldatud *õ* vahel väike erinevus, ent üldjoontes kõnelevad mõlemad röntgenpildid sama keelt (joon. 5 ja 6). Pildid näitavad, et keeleselg on natuke madalamal kui tavalise eesti *e* moodustamisel. Sama võib öelda soome *e* suhtes (Fr. Äimä, Yleisen fonetiikan oppikirja, lk. 134). Seda tööka on tabavalt maininud juba L. Kettunen op. cit. (vt. ülalpool). Mõlemalt pildilt on veel hästi näha, kuidas keel on üldiselt tõmbunud üsnagi kaugele tahapoole



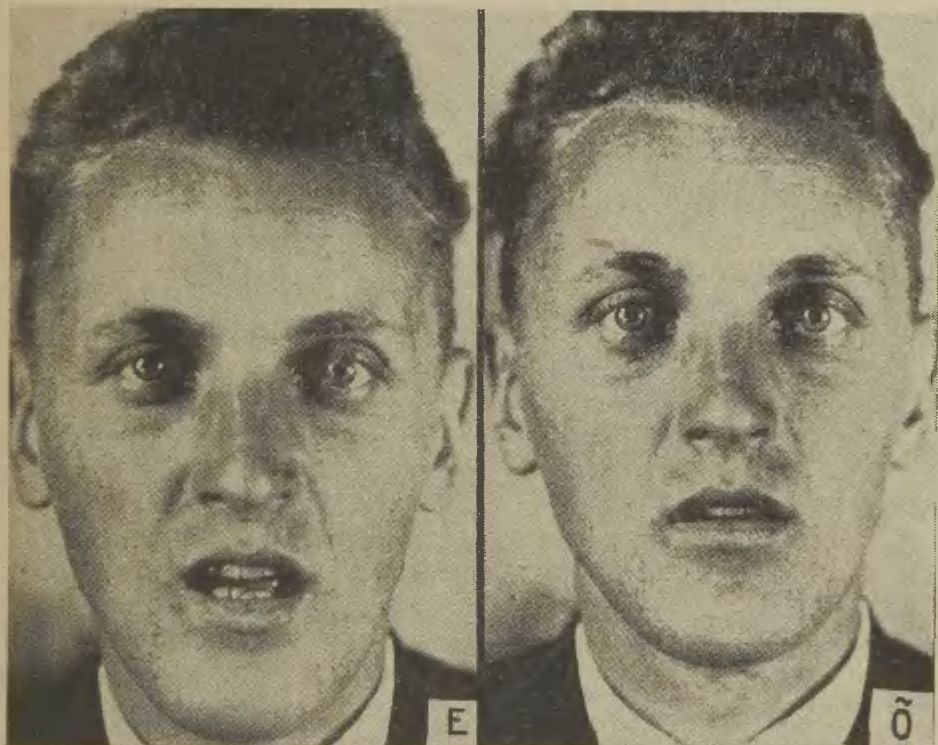
Joon. 7.

ja kuidas keeleselja keskosa on kumerdunud rohkem veelumi kui palaatumi poole. Kuigi häälik on velaaralataalne avahäälik, on artikujatsiooni keskuse raskuspunkt siiski rohkem veelumi kui palaatumi suunas. Seega on eesti *õ* hästi tagune keskvokaali *e* varjund. Äimä op. cit. lk. 135 on toonud röntgenvõtte sürja *e*-st. Sellest näeme, et kasutada olnud keelejuhi *e* moodustamisel on keeleselg olnud madalamal kui eesti keeles. Seega peaks sürja *e* olema kuuldavaltki teissugune oma akustilise mulje poolest kui eesti vaste. Seda võibki häälik olla murdeti. Nagu aga allakirjutanu on võinud tähele panna sürja eri murdeid uurides, võib selles keeles murdeti esineda ka eesti keelega täiesti sarnane *e*-häälik, näit. sõnus *kesni* (= *кѣсны*) 'soovima', *derem* (= *дѣрем*) 'särk'.

Et *õ* on moodustatud madalamalt kui *e* ja ka madalamalt kui *ö*, seda osutavad ilmekalt ostsillogrammid. Vt. selleks joonist 7, kus esimene ostsillogramm on *e*, keskmine *õ* ja viimane *õ* helilainetest. *e* ja *õ* ostsillogrammid on tüüpiliselt keskkõrge vokaali omad. Vokaali *õ* kurv läheneb aga suurel määral madalate vokaalide omale.

Kodavere murde põhjal on Kettunen otsustanud, et *õ* kujundamisel on lõualuude-vaheline avaus ahtam kui ühelgi teisel vokaalil. Sama tööka ei kohta ühiskeeles ainuvalitsevana, kuigi ta on üsna tavaline. Teine tüüp *õ*-d on niisugune, et lõualuud on küll tunduvalt enam

koos kui *e* moodustamisel, kuid siiski veidi või isikuti isegi tunduvalt enam kui *i* moodustamisel. Isikuti on taas *õ*-l ja *i*-l samalaiune avaus lõualuude vahel. Kindel on aga, et *õ* moodustamisel on lõualuud ja huuled igal juhul teineteisele tunduvalt lähemal kui *e* moodustamisel. Vt. selleks joon. 8, kus vasakut kätt on huulte ülesvõte *e*-st ja paremat kätt huulte ülesvõte *õ*-st. *õ* moodustamisel ei ole lõualuud ka nõnda kaugel teineteisest nagu *o* puhul.



Joon. 8.

Huuled on *õ* kujundamisel kitsa piluna. Pilu moodustades on huultenurgad tõmbunud õige vähe tahapoole. Huultenurkade tahapoole tõmbumine on vähem kui *e*-l, mida võib näha joonisel 8. Muude keelte keskvokaalidest mainitagu siin vene *u*-d (P. Ariste, Vene keele hääldamine, lk. 42 jj-d ning vastava kirjanduse loend teose lõpus) ning rumeenia ja bulgaaria keskvokaale (vt. selleks eriti I. Popovici, Fiziologia vocalelor românești *ă* și *i*, 1921), milledest on olemas häid ülesvõtteid huulte asendist. Kõigist neist uurimustest võib näha, et

keskvokaalide üldiseks iseloomustavaks jooneks on lõualuude ja huulte suhteliselt vähene avamine.

Nagu on juba mainitud, ei ole *e*-häälik haruldane soome-ugri keeltes. Eesti keeles pärineb ta juba lähte-eesti ajast. Peale soome-ugri keelte esineb *e* või temale lähedasi häälikuid muiski keeltes. Indo-euroopa keeltest oleks siinkohal põhjust mainida armeenia ja kõmri keelt, millede *e*-d allakirjutanu on kuulnud oma kõrvaga ja võinud võrrelda eesti häälikuga. Armeenias on tuntud filoloogi A. Abeghian'i hääldamise järgi täiesti võrdne eesti *õ*-ga lääne-armeenia sõnades *kēnē* 'ta teeb', *kēla* 'ta nutab'. Abeghian on omaltki poolt nentunud, et eesti sõnades *kõne* ja *kõla* on *õ* sarnane armeenia *e*-ga. Kõmri *y* on Lääne-Walesi Aberystwithi linna hääldusuuususes samuti võrdne eesti *õ*-ga, näit. sõnades *bryd* 'mõte', *tylwyth* 'perekond, hõim', *Cymraeg* 'kõmri keel', *Cymry* 'kõmrilased' jne.

Türgi-tatari keelis, nagu jakuudis, Kaasani tataris ja osmani-türgis, mida autor on samuti võinud kuulda oma kõrvaga, on keskkõrge keskvokaal veidi erinev eesti omast, nimelt enam või vähem taandatud artikulatsiooniga, mistõttu see vokaal tuletab akustiliselt meelde indifereentset vokaali *a*.

Eesti ühiskeeles on *õ* üldine. Tema õiget hääldamist taotlevad needki isikud, kes põlvnevad *õ*-tutelt murdealadelt. *õ* puudub Põhja-Eesti nn. rannikumurretes ja Hiiumaal, suuremal osal Saaremaad ning mõnes kohas Loode-Eesti mandril, kus rootsi keel on avaldanud eesti keele foneetilisele süsteemile tugevat mõju. Saarte murrete *õ* muutumistest *ö*-ks või *õ*-ks ja asehäälikuist, mida võib kuulda mõnedelt, kes taotlevad valesti ühiskeeles *õ*-d, vt. P. Ariste, Hiiumurrete häälikud, lk. 72 jj-d.

III. Fonoloogilisest ja pseudofonoloogilisest häälikuanalüüsist.

On üldtuntud tõik keeleteaduses, et asjaomasele keelele tundmatud võõrad häälikud asendatakse kas akustiliselt või artikulatsioonilt lähedaste vastetega. Eesti keelele on näiteks algselt olnud võõrad sisihäälikud *š* ja *ž*. Sellepärast asendatakse nad vanemas eesti ühis- ja kirjakeeles eesti keelele omaste lähedaste sisihäälikutega *s* ja *z*. Murretes ja murdepärases ühiskeeles öeldakse tänapäevalgi *sokulaad*, *sanss* (gen. *sansu*), *siiro*, *sestikuleerima* ametliku ühiskeeles kujude *šokolaad*, *šanss*, *žiiro*, *žestikuleerima* asemel. Korrektnel ühiskeel asendab aga praegugi võõrsõnade helilised meediad *b*, *d* ja *g* keelele omaste helitute fortiste *p*, *t* ja *k*-ga või helitute leeniste *b*, *d* ja *g*-ga. Võõrsõnad *bask*, *draama*, *gong* jne. hääldatakse ju *pašk*, *trāmā*, *koŋo*. Sõna sees on võõrsõnade *b*, *d*, *g*-l sama häälikuline väärtus nagu eesti kirjpiltidel *b*, *d*, *g*. Pandagu selleks tähele sõnu *oodidega*, *oomegagi*, *labialiseerib*.

Võõras häälik helitu *f* on vanemas eesti keeles asendatud fonoloogiliselt omase helilise *v*-ga või silbi lõpus häälikühendiga *hv*: *vorm* < saksa *Form*, *krahv* < saksa *Graf*, *trahvima* < saksa *strafen*. Lihtsammas ühiskeeles kuuleb nüüdki *vilm*, *viloloog*, *viguur* pro *film*, *filoloog*, *figuur*. Häälikühendi *hv* esinemine *f*-i asemel ei ole tavaline hääliku fonoloogiline asendamine, vaid siin kohtab juhtu, kuidas võõras häälik on analüüsitud osadeks, mis on foneetiliselt omased eesti keelele. Foneetiliselt on *f* helitu *v*. Helilise *v* moodustamisel on häälehuuled foneerimisasendis. Häälehuuled on nimelt nii lähedal teineteise vastu, et kopsudest väljuv õhuvool ei pääse muidu nende vahelt läbi, kui ta ei pane neid võnkuma. Helitu *f*-i artikuleerimisel on huuled samas asendis nagu *v* puhul, häälehuuled on aga hõngusasendis. Hõngusasendis on häälehuuled muide ka *h* moodustamisel. *h* on tegelikult vaid hõngus, mida kasutatakse foneetilisteks ja fonoloogilisteks ülesanneteks. *f*-i artikulatsioon erineb *v* omast üksnes selle poolest, et *f*-i artikuleerimisel on häälehuuled hõngusasendis, s. o. selles asendis, kus moodustatakse *h*. *f* on seega *v*+*h*, mis kujundatakse samaaegselt. Fonoloogiliselt võõras häälik *f* on seega analüüsitud eesti keelele tuntud häälikuks *v* ja hõn-

guseks, nõnda et neid hääldatakse ajalisel teineteise järel. Niisugust häälikuanalüüsi võib nimetada fonoloogiliseks analüüsiks. Mainitud *f*-i analüüsimist *hv*-ks ei tunne mitte üksnes eesti keel, vaid seda võib kohata mujalgi, kus *f* ei kuulu keele fonoloogilisse süsteemi, nagu soome keeles, kus on *kahvi* 'kohv' < rootsi *kaffe*. Vene murretes on laialt levinud keelele algselt võõra hääliku *f* (= *ф*) asemel *хv* (= *хв*): *хвонарь* (= *фонарь*) 'latern', *сарахван* (= *сарафан*) 'rahvarõiva seelik', *хвабрика* (= *фабрика*) 'vabrik' (vt. muuseas Программа собирания сведений для составления диалектологического атласа русского языка, 1945). *x* ei ole küll vaid pelk hõngus nagu *h*, ent palataalvelaarne ahtushäälik, mis akustiliselt muljelt on väga lähedane täiesti helitule *h*-le (= *h*). Eks ole siingi võõrast häälikut fonoloogiliselt analüüsides tahetud esile tõsta *v* ja *f*-i vahet sellega, et on osutatud helitusele, mille poolest *f* erineb *v*-st. *x* on täiesti helitu ahtushäälik.

Eesti keelest on allakirjutanu kuulnud huvitava hääliku fonoloogilise analüüsi vanemalt inimeselt, kes ei olnud võimeline hääldama *š*-d. Üldiselt esines tal *š* asemel *s*, kuid mõningais sõnus oli tavaline häälikühend *rs*, näit. *turssjoonis* 'tuššjoonis', *tursipudel* 'tušipudel'. Eesti ühiskeeles esinev sisihäälik *š* on kujundatud sel viisil, et hariliku eesti *s*-i artikuleerimiskohast tõmbub keel tervena tahapoole ning keeletipp moodustab ahtuse samas kohas, kus eesti *r*-i artikuleerimisel tekib värin või võnkumine. Seega on *š* eesti keele seisukohalt vaadates häälik, kus samaaegselt on kujundatud umbes *s* ja ka *r*. Mainitud vana daam esitas siis need osised kronoloogiliselt teineteise järel. Olgu siinkohal mainitud, et harilikum on vastupidine nähtus, kus häälikühend *rs* on arenenud *š*-ks või *š*-le lähedaseks häälikuks. Rootsi keeles, muide ka Eesti rootsi murretes on vana-skandinaavia *rs* asemel *ʃ*, s. o. eesti *s*-i ja *š* vaheline häälik, mis akustiliselt muljelt on *š*-le siiski lähemal, näit. *föʃt* 'esik', riigi-rootsi *förstu*, *koʃ* 'rist', riigi-rootsi *kors*. Risti ranniku murrakus, mis on õige tugevasti eestistunud, on noortel murdekõnelejail *ʃ*-i asemel *s* või *rs*. Viimasel juhul pole tegemist vana-skandinaavia *rs* säilimisega, vaid *ʃ*-i analüüsiga kaheks eri häälikuks eesti keele mõjul (Folkmålsstudier från Kors socken, Svio-Estonica 1938, 67 jj.). Noorimad Risti rootsi keele oskajad ütlevad nimelt *kors*, *forst* jne. õige tagapoolselt moodustatud *s*-ga, kui nad taotlevad suuremat rootsipärasust, ega ütle täiesti eestiliselt *kos* või *fost*.

Eesti palataliseeritud konsonant on niisugune häälik, kus asjaomase konsonandi harilikule moodustamiskohale on tulnud juurde lisaartikulationi kõval suulael umbes selles kohas, kus on keel *i* kujundamisel. Hiiu murded ei tunne palatalisatsiooni. Need ühiskeelt taotlevad hiid-

ased, kes üritavad jäljendada palataliseeritud konsonante, hääldavad sageli vastava konsonandi ette *i*: *toil, kain, kaiss, koit* pro *toll, kann, kass, kott* (vt. P. Ariste, Hiiu murrete häälikud, 253). Sakslased hääldavad näiteks vene nimed *Аня, Соня, Петя* jne. *Anja, Sonja, Petja*. Hiiu murretes on mainitud juhul tegu regressiivse ja saksa keeles progressiivse fonoloogilise häälikuanalüüsiga.

Hääliku fonoloogilist analüüsi kohtab ka võõraste vokaalide taotlemisel. Eesti *õ* (= *e*) on keskvokaalina *e* varjund. Vene *ы* (= *i*) on aga *i* keskvokaalne varjund. Eestlase kõrv tajub vene *ы*-d nõnda, nagu oleks hääldatud korraga eesti *õ* ja *i*. Eestlane, kellel vene keele hääldus pole küllalt kindel, analüüsibki sageli *ы* mõlemad osised eesti keele seisukohalt iseseisvaks häälikuiks ning hääldab diftongi *õi*. Isegi kirjutatult võib näha — muide Oskar Lutsu teostes — *õi*-d, kui eesti tekstis esineb mõni vene sõna või nimi, nagu näit. *mõi* (= *мы*) 'meie', *bõili* (= *были*) 'olime' (vt. ka Ariste, Vene keele hääldamine, 43). Türgi-tatari keelkonda kuuluv tšuvaši keel ei tunne ka vene *ы*-d, vaid umbes eesti *õ*-le vastavat keskvokaali. Selletõttu hääldavad tšuvašidki vene *ы*-d taotelles *мый* 'meie' (V. Bogoroditski, Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию, 109 jj-d).

Kuidas vilunudki keeleteadurid võib võõra vokaali analüüsida talle varemini tuntud osisteks, selle kohta on häid näiteid ühelt Ak. Emakeele Seltsi murdeuurijalt. Murdeuurija oli töötanud Virumaal ja sealt otsekohe siirdunud Hiiumaale Emastesse. Nagu kõigis hiiu murretes, nõnda on Emasteski pikad ja ülipikad keskkõrged vokaalid *e*, *o* ja *õ* tunduvalt kõrgemad kui lühikesed. Pikad vokaalid *ē*, *ō* ja *ō̄* on artikulatsioonilt ning akustiliselt muljelt *e*, *o*, *õ* ja *i*, *u*, *ü* vahelised. Ülipikad on neist veidi madalamad. Seega on hiiu murrete keskkõrged pikad ja ülipikad *e*, *o* ja *õ* niisugused häälikud, kus korraga võib kuulda *e*-d ja *i*-d, resp. *o*-d ja *u*-d ning *õ*-d ja *ü*-d. Viru murdeid uurinud isikule olid hästi tuntud sealsed diftongid *ie*, *uo* ja *üö*, mis esinevad keskkõrgete pikkade vokaalide asemel. Seni talle tundmatud hiiu keskkõrged vokaalid on siis see murdeuurija tajunud diftongideks ja pannud kirjagi diftongidena. J. Hurt on käinud oma töödes sama teed nagu kõnesolev murdeuurija. Hurdal on Lõuna-Eesti ülipikad *e*, *o* ja *õ* kirjas diftongidena. Akustiliselt on need häälikud sarnased hiiu murrete kirjeldatud häälikutega. „Vana Kandle“ eessõnas ütleb Hurt: „*ie* on üks ja ainus pitk hääl välja üteldes, *i* ja *e* vahel, nagu sõnas kiel', mis ei kiil ega keel, vaid *i* ja *e* vahel lugeda tuleb. Nõndasamuti on *uo* üks ja ainus pitk hääl *u* ja *o* vahel, nagu sõnas puol', *üö* on *ü* ja *õ* vahel, nagu sõnas

s ü ö m ä.“ Nagu nähtub sellest tsitaadist, on Hurda hääliku fonoloogiline analüüs peamiselt ortograafiline.

Vokaal *ü* ei ole põhivokaal. Foneetiliselt on *ü* labialiseeritud *i*. Harilikult on *ü* artikuleerimisel keele asend peaaegu sama kui *i* artikuleerimisel. *i* asendile on tulnud juurde huulteartikulatsioon, mis on sarnane vokaali *u* huulteartikulatsiooniga. Seega on *ü* puhul tegemist liithäälikuga, mis keeleartikulatsiooni poolest on *i* ja huulteartikulatsiooni poolest *u*. Nendes keeltes, kus ei ole olemas *ü*-d, võidakse *ü* taotlemisel samaaegsed osised analüüsida kronoloogiliselt iseseisvaks, nõnda et hääldatakse häälikühend *ju*. Inglise keeles on näiteks prantsuse keelest laenatud sõnade *usage* 'tarvitus, käsitus', *union* 'ühendus, liit, unioon', *bureau* 'kirjutuslaud; büroo' jne. hääldamine *ju:zidz*, *ju:njən*, *bjuərou*. Prantsuse keeles on vastavais sõnus *ju* lähtevastena *ü*. Teatavasti hääldavad venelasedki eesti keelt taotelles eesti *ü* asemele *ju*, nagu *juks pro üks*.

Eri keeli vaadeldes oleks kindlasti võimalik saada huvitavaid lisa-näiteid sellest, kuidas fonoloogiliselt võõraid häälikuid ei võida üksnes asendada lähedaste omaste häälikutega, vaid et võõraid häälikuid võidakse ka analüüsida keelele varemini tuntud osisteks. Fonoloogilise analüüsi kõrval võib nentida niisuguseid juhtumeid, kus ei ole tegemist tõelise hääliku osisteks analüüsimisega, vaid kus esineb näilik analüüs, hääliku pseudoanalüüs. Saksa ja vene keelest eesti keelde siirdunud laensõnades on algkeele sõnasisese *ch* resp. *x* vasteks eesti keeles *hk*, nagu näiteks saksast tulnud sõnades *mehkeldama* < *schmeicheln*, *sahkerdama* < *schachern*, *suhkur* < balti-saksa murdeline *Zucher* (kus *ch* oli ületaotlusena vastukaaluks alamsaksa *k*-le, nagu mõnes teiseski balti-saksa sõnas). Vene keelest laenatud sõnust mainitagu *sahk* < *coxa*, *suhkar* < *cyxapu*, murdeline *promahk* 'ebaõnnestumine, sissekukkumine' < *промах*. Tendents hääldada vene *x* asemel *hk* elab kõnekeeles edasi tänapäevalgi. Viimasel ajal on näiteks siirdunud vene keelest eesti argoo keelde resigneeriv eitussõna *nihkuja* (= *nihkujā*) 'mitte midagi, mitte sugugi' < vene *ни хуя*. — Häälikühendi *hk* esinemine *ch* resp. *x* asemel ei ole ka otsene võõra hääliku asendamine fonoloogiliselt omase häälikuga. Käesoleval juhul ei ole aga liithääliku või põhihääliku eri osised analüüsitud eraldi, vaid tegu on omapärase juhuga, kuidas võõra hääliku moodustuskoht ja temast saadav akustiline mulje on analüüsitud kronoloogiliselt lahku. Hääliku *χ* (s. o. vene *x* ja saksa *ch*) artikuleerimiskoht on samas, kus moodustatakse *k*. *k* moodustamisel on palataal-velaarselt sulg ja *χ* moodustamisel ahtus. Akustiline mulje *χ*-st on peaaegu sama, mis saadakse eesti täiesti helitust konsonandi

ees esinevast *h*-st. Need kaks momenti — χ moodustamiskoht ja akustiline mulje — on siis eraldi esile tõstetud.

Hääliku fonoloogilise pseudoanalüüsi juurde tuleb arvata niisugusedki juhud, kus pelga akustilise mulje järgi on võõras häälik asendatud mõne omase häälikuga, mille artikulatsioonikoht on täiesti erinev. Niisugust analüüsi võib nimetada akustiliseks pseudoanalüüsiks. Üheks heaks akustilise pseudoanalüüsi näiteks on inglise *th* (= θ) asendamine *f*-ga, mis on väga levinud nähtus eesti koolilaste hulgas inglise keelt õppima hakates. Sõnad *tooth* 'hammas', *throw* 'viskama', *thrill* 'väriseма' jne. hääldatakse *tu:f*, *frou*, *fril*. Uuskreeka laensõnades on vene keeles üsna reeglipäraselt kreeka θ asemel *f*. Vrd. seks vene *арифметика*, *муф*, *рифм* ja eesti *aritmeetika*, *müüt*, *rütm*.

Lõuna-eesti murretes on mitmeid isikunimesid, kus kohtab ootusvastaselt sõnaalgulist *h*-d, nagu *Höödor* 'Teodor', *Hilip* 'Viilip', *Hipp* 'Filipa' jne. Need kreeka nimed on tulnud eesti keelde vene keele kaudu. Uuskreeka algupärase *f*-i või θ asendaja *f*-i asemel on siin *h*. Vene keele murretes on üsna tavaliseks nähtuseks, et *f* asendatakse χ -ga. *f*-l ja χ -l on ühiseks kokkupuutekohaks vaid akustiliselt lähedane mulje: tugev helitus ning ahtushäälikule omane hõõrdekahin.

Фонетические проблемы эстонского языка.

Резюме.

В настоящей работе автор рассматривает некоторые фонетические и фонологические проблемы эстонского языка. Во-первых, разрешается ряд вопросов, относящихся к сложным отношениям долгот звуков эстонского языка; так, рассматривается история развития эстонской квантитативной системы, фонология эстонского квантитета и фонетические изменения долгот в предложении. Во-вторых, выясняется образование эстонского гласного *õ* и, в-третьих, указывается сущность фонологического и псевдофонологического анализа.

I. Вопросы долготы звуков эстонского языка.

1. О развитии эстонской квантитативной системы.

О квантитативной системе эстонского языка, содержащей фонологические степени долготы, в своё время высказывалось мнение (Сетяля), что эта система весьма стара, восходя к т. н. уральскому праязыку. Позже Коллиндер показал, что эстонская квантитативная система развилась в самом эстонском языке. На развитие квантитативной системы по Коллиндеру повлияли происшедшие в эстонском языке апокопы и синкопы, а также стяжение долгих гласных последующих слогов. Автор, наоборот, доказывает, что уже в тех прибалтийско-финских диалектах, которые легли в основу эстонского языка, стала развиваться квантитативная система, отличная от таковой других прибалтийско-финских языков и вызвавшая явления синкопа и апокопа. Зачатки квантитативной системы ливского и эстонского языков являются общими, однако позже каждый из этих языков пошёл по собственному пути развития.

2. О фонологии эстонского квантитета.

В фонологической науке установлена аксиома, что если в каком-нибудь языке квантитет имеет разнообразные функции, то в таком языке не может быть фонологического динамического ударения. В

эстонском языке фонологический квантитет — центральное явление всей системы языка, однако же в нём существует и фонологическое динамическое ударение, преимущественно в заимствованиях, напр. *seminarist* 'семинарист' и *séminarist* 'из семинарии', но также и в некоторых чисто-эстонских словах.

В эстонском языке имеются фонологически-двоякие дифтонги. Существуют дифтонги, являющиеся одной фонемой и дифтонги, каждый компонент которых может быть самостоятельной фонемой.

3. Об изменениях квантитета в предложении.

Квантитет отдельного слова эстонского языка может изменяться в предложении, а именно длительность долгих звуков может укорачиваться. Эти изменения квантитета не случайны. Сокращения квантитета отдельного слова в предложении подчиняются определённой закономерности. Наиболее последовательно укорачивается долгота односложных слов и составных частей сложных слов. Долгота слов, употребляющихся особенно часто, также может сокращаться.

II. О гласном *õ* эстонского литературного языка.

В начале даётся обзор мнений, высказывавшихся в лингвистической литературе об образовании эстонского звука *õ*. Так как в эстонском литературном языке до 1816 года этот звук не обозначался особой буквой, то рассматривается и вопрос о том, когда и как стали отличать *õ* в орфографии. Затем, пользуясь палатографическим, рентгенологическим и осциллографическим методами исследования, автор показывает, как именно происходит артикуляция звука *õ*. Нормальный звук *õ* — велярно-палатальный гласный. При образовании *õ* губы расположены в виде узкой щели; оттяжение углов рта назад меньше, чем при *e*. Спинка языка при артикуляции *õ* ниже, чем при *e* и *õ*. Весь язык отодвигается немного назад, причём средняя часть спинки языка более приподнята в направлении к мягкому, чем к твёрдому нёбу.

III. О фонологическом и псевдофонологическом звуковом анализе.

Автор рассматривает здесь два фонетических явления, которые до сих пор почти не затрагивались в соответственной литературе. Фонологический анализ звука состоит в том, что чуждый для данного языка звук подсознательно расчленяется говорящим на составные части, знакомые ему из родного языка. Так, напр., глухой *f*

расчленяется в эстонском языке на *h* и звонкий *v* (немецкое *Affe* > эстонское *ahv*), так как *f* является в сущности глухим *v*, и при отсутствии звонкости голосовые связки открыты, как при артикуляции *h*. Между тем, псевдофонологический анализ сводится к тому, что чуждый звук хотя и разлагается на составные части, но без реальной базы в артикуляции; так, напр., русский *x* и немецкий *ch* расчленяются на части *h + k* (русское *соха* > эстонское *sahk*).

Sisukord.

	Lk.
I. Eesti keele kvantiteediküsimusi	
1. Eesti kvantiteedisüsteemi arenemisest	3
2. Eesti kvantiteedi fonoloogiast	9
3. Lausefoneetilisest kvantiteedist eesti keeles	15
II. Eesti ühiskeele õ-st	20
III. Fonoloogilisest ja pseudofonoloogilisest häälikuanalüüsist	39
Резюме : Фонетические проблемы эстонского языка	44

1. trükk.

Vastutav toimetaja

A. Kask.

Tehniline toimetaja

H. Kohu.

Ladumisele antud 12. III 47. Trükkimisele antud 23. IV 47. Paberi kaust 67X95. ¹/₁₆. Trükipoognaid 3. Autoripoognaid 2,4. Arvestuspoognaid 2,6. MB 01788. Laotihedus trpg. 45 900. Tiraaz 2 200. Trükikoja tellimus nr. 442. Trükikoda „Hans Heidemann“, Tartu, Vallikraavi 4.

Hind rbl. 3.—

П. Аристэ, Фонетические проблемы
эстонского языка.

На эстонском языке.

Эгосиздат „Научная Литература“,
Тарту.

Rbl. 3.—